

4606

૧૯૨૦

વર્ષ ૧૫ : અંક ૧૨]

તા. ૧૫-૯-૫૦ : અમદાવાદ

[ક્રમાંક : ૧૮૦

તંત્રી

ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ

વિષય-દર્શન

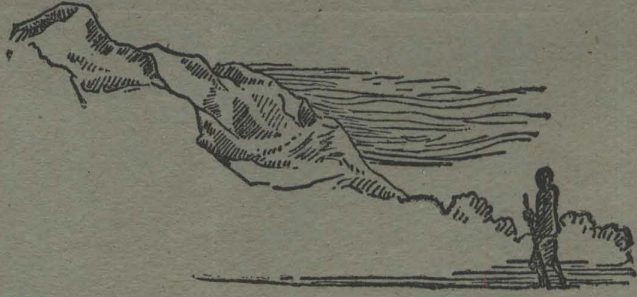
વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧. વિગતિ :	સંપાદકીય	: ૨૪૯
૨. ઇતિહાસના અભવાદે :	શ્રી. મોહનલાલ ઠી. ચૌકસી	: ૨૫૦
૩. ગુલાબ અને કાંટા :	શ્રી. જયભિષ્ણુ. અં.	: ૨૫૩
૪. કલકત્તાના જૈન મંદિરોમાં ચિત્રકળાની સામગ્રી :	પૂ. મુ. શ્રી. કાલિસાગરજી	: ૨૫૬
૫. પ્રતીકાર-અને પ્રત્યુત્તર :	પ્રો. મહેન્દ્રકુમારજી	: ૨૫૬
૬. અનેક સંધાન કાવ્યો :	પ્રો. હારાલાલ ર. કાપડિયા	: ૨૬૪
૭. પંદરમા વર્ષનું વિષય-દર્શન :		: ૨૭૦
૮. મંગલમય મહાપર્વ :	પૂ. મુ. શ્રી. ન્યાયવિજયજી ટાઈટલ પેન	: ૨-૩

ACHARYA SRI KAILASSAGARSURI GYANMANDIR
SHREE MAHAVIR JAIN ARADHANA KENDRA
Koba, Gandhinagar - 382 007.
Ph. : (079) 23276252, 23278204-05
Fax : (079) 23276249

4663

લવાજમ

ઘણાં સ્વરા ગ્રાહક માર્દોનું લવાજમ આ અંકે પૂરું થાય છે. એટલે જેમનું લવાજમ આ અંકે પૂરું થતું હોય તેમણે લવાજમના ત્રણ રૂપિયા મોકલી આપવા અને જેમને લવાજમ ન મોકલવું હોય તેમણે પત્ર લખીને તરત સ્વર આપવી । લવાજમની રકમ અથવા પત્ર નહીં મળે તો આગામી અંક વી. પી.થી રવાના કરવામાં આવશે તે સ્વીકારી લેવા વિનંતિ છે.

મંગલમય મહાપર્વ

લેખક : પૂજ્ય યુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુટી)

પર્વાધિરાજ પર્યુષણા મહાપર્વ એ માનવજીવનને અનેક રીતે પ્રભોધે છે. ભગવાન મહાવીરના મંગલમય વારસાને દીપાવતું આ પર્વ આપણને એક વસ્તુ આગ્રહપૂર્વક સંભોધે છે: આત્મશુદ્ધિ કરો. અનાદિ કાલના મિથ્યાત્વાધિકારને દૂર કરી સમ્યક્ત્વ-સૂર્યના પ્રકાશથી આત્મદર્શન કરો. આ આત્મશુદ્ધિ અને આત્મદર્શન ત્યારે જ જીવને સુલભ છે કે જ્યારે તેનું 'મિથ્યાત્વ આદ્ય' નાશ અને તેના 'કષાય હઠી' નાશ.

આપણે દર વર્ષે પર્વાધિરાજની ઉજવણી કરીએ છીએ અને સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ કરી આત્માની દીપોત્સવી ભજવીએ છીએ. કિન્તુ આટલું કર્યા છતાંયે આત્મશુદ્ધિની જ્યોતિ આપણા જીવનને અજવાળતી નથી. તમિંચ સત્ત્વં નિસ્ત્તકં જં જિર્ણોહિં પવેદ્યં આ ભાવના રુવાડે રુવાડે પ્રગટી નાશ તો આપણામાં દર્શનશુદ્ધિના અંગો—શાસન-પ્રભાવનાનાં અંગો પ્રતિ કટક્ષો અને કવો પ્રેમ જગે । પર્યુષણા મહાપર્વનાં પાંચે કર્તવ્યો આપણે કષ્ટ રીતે કરવાં જોઈએ, એનો વિચાર કરીએ.

[અનુસંધાન માટે જીઓ ટાઈટલ પેજ ત્રીજું]

॥ ॐ અહમ્ ॥

અખિલ ભારતવર્ષીય જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક
મુનિસમ્મેલન સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું માસિક મુખપત્ર
જેશિંગભાઈની વાડી : ધીકાંટા રોડ : અમદાવાદ (ગુજરાત)

વર્ષ : ૧૫

વિક્રમ સં. ૨૦૦૬ : વીરનિ. સં. ૨૪૭૬ : ઇ. સ. ૧૯૫૦

ક્રમાંક

બંક : ૧૨

ભાદરવા સુદિ ૪ : શુક્રવાર : ૧૫ સપ્ટેમ્બર

૧૮૦

વિ જ્ઞ સિ

આ અંક સાથે આ માસિક પંદર વર્ષ પૂરાં કરે છે. આ વર્ષો દરમિયાન તેણે જૈનધર્મના વિવિધ વિષયો તરફ જૈન સમાજનું ધ્યાન દોરવા કોશીશ કરી છે. પરિણામે અભ્યાસીઓએ એને અપનાવ્યું છે ને પૂજ્ય મુનિવરોએ એને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. છતાં અમારે કહેવું પડશે કે આર્થિક બાબતમાં એની સ્થિતિ કથળતી રહ્યા કરી છે. માત્ર બે રૂપિયાના લવાજમમાં આજની મોંઘવારીને એ પહોંચી ન જ શકે એ દેખીતું છે. આથી જૈન સંઘે અમારી વિનંતિ તરફ ધ્યાન આપી આજ સુધી એના નિભાવ માટે ઓછીવત્તી રકમો ભેટ કરી એને ટકાવી રાખ્યું છે એ જ આપણા માટે સંતોષનો વિષય છે.

નવા વર્ષની શરૂઆતથી માસિકની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા અમારી સમિતિએ નિર્ણય કર્યો છે એ સુજળ આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦ રાખવામાં આવ્યું છે. વળી સંરક્ષક તરીકેના રૂ. ૫૦૦), ઠાંતા તરીકેના રૂ. ૨૦૦), અને મેંબર તરીકેના રૂ. ૧૦૧)ની યોજનામાં પણ આ રીતે સુધારો સૂચવ્યો છે. આથી જેમણે આ કરતાં ઓછી રકમો ભરી હોય તેમને બાકીની રકમો પૂરી કરી આપવા પોતાનો યોગ આપે ને આ માસિકના ગ્રાહકો રૂ. ૩-૦-૦ મોકલે એમ વિનવીએ છીએ.

અમે પૂજ્ય સૂરિવરો ને મુનિરાજોને પણ આ પર્યુષણા જેવા પ્રસંગમાં જૈન સંઘને અમારી આ યોજના અપનાવી લેવા અને એમાં બંધી રીતે સહાયતા કરવા પોતાના ઉપદેશથી પ્રેરણા કરે એવી વિનંતિ કરીએ છીએ.

ત'ત્રી.

ઈતિહાસના અજવાળે

લેખક : શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ ચોક્સી

[૯]

The existence and succession of Samprati, another grandson of Asoka, although not verified by epigraphic record, are vouched for by a considerable body of tradition. The Buddhist prose romance, named Asokvadana (being part of the Divyavadana), tells a long story of Asoka's senile devotion to the church and consequents waste of the resources of the empire which went so far that the ministers were compelled to remove him from power, and place Samprati, son of the blinded Kunala, on the throne.

વી-સેન્ટ રિમથ કૃત 'અર્ધી' હિસ્ટરી ઝોફ ઈન્ડિયા 'ના પાના ૧૮૧ ઉપરનો ફકરો જે મૂળ ઇંગ્લીશમાં ઉપર આલેખ્યો છે એ ઐહધર્મના નામીયા દિવ્યઅવદાન નામા પુસ્તકમાંના એક ભાગ નામે 'અશોકાવદાન'નો છે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે અશોક રાજ્યની આવકમાંથી મોટો ભાગ મંદિરો પાછળ ખર્ચી નાખતો હોવાથી પ્રધાનોને આખરે તેને ગાદી છોડાવવાની ફરજ પડી અને સંપ્રતિ કે જે તેના અધપુત્ર કુણાલનો પુત્ર હતો તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. રિમથ મહાશય પાના ૧૮૦ પર તિબ્બરક્ષિતા કે જે કુણાલની આરમાન માતા હતી અને જેણે જેના અધાપામાં 'અધીયતામ્' ને બદલે 'અધીયતામ્' કરી મુખ્ય ભાગ લખ્યો હતો એ વાત જનવાચકો જેવી ગણી એ પર વજન મૂકવા નથી આગતા પણ જે એની સાથે પા. ૧૮૧ પરનો ઉપરનો ઉતારો સરખાવે તો એ જનશ્રુતિ સાવ ઉપેક્ષા કરવા જેવી નથી જ. ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ સાધવો હોય તો એકલા શિલાલેખીય પુરાવા પર કેવળ વજન મૂકી આગળ વધી શકાય નહીં. શ્રમણો અને ધાહાણોએ ધર્મત્રયોમાં જે જે વાતો કહી હોય અને આમ જનસમૂહમાં જે વાતો પ્રચલિત હોય એ પર ધ્યાન આપવાની અને એમાંથી આસપાસના સંયોગો જેઈ સત્ય તારવવાની પણ અંગત્ય ગણાય. ગમે તે કારણથી આ સંબંધમાં પુરાણકારો મૌન હોય અથવા તો સંપ્રતિ સંબંધી એકાદો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરી મૌનવંશની વંશાવલી આપી સંતોષ પકડતા હોય અને પુણ્યમિત્ર સંબંધી એણે કરેલા યદ સંબંધી લંબાણથી વર્ણન કરતા હોય એનો અર્થ એવો તો ન જ કરાય કે જૈન અને ઐહ ધર્મોમાં નોંધાયેલી વાતો કેવળ કલ્પિત છે. એ કાલે ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા હતી અને તેથી કેટલીક વાતો ઇરાદાપૂર્વક પડતી મૂકવામાં આવતી. પણ જે ધર્મની આખરી દષ્ટિ આધ્યાત્મિક જીવન જીવવામાં પરિણમતી હોય અને સંસારના પ્રલોભનો સાથે જે ધર્મના શ્રમણોને ખાસ કંઈ સંબંધ કે સ્વાર્થ ન હોય તેઓ સાવ ખોટું લખે કિંવા વાતો બેડી કહાડે એ માનવું અસંભવ છે. એટલું જરૂર કહી શકાય કે એ યુગમાં વર્ણન કરતી વેળા કેટલીક અતિશયોક્તિ જરૂર કરવામાં આવતી અને એમાંથી જૈન લખાણો પણ આકાત નહોતાં રહેતાં. આમ છતાં એમાંથી નયું સત્ય શોધવાનું સાવ મુશ્કેલ તો નથી જ.

અંક ૧૨]

ઈતિહાસના અજવાળે

[૨૫૧]

The Jain literary tradition of western India, which also recognizes Samparti as the immediate successor of Asoka, eulogizes him as an eminent patron of Jainism who founded Jain monasteries even in non-Aryan countries. Almost all ancient Jain temples or monuments of unknown origin are ascribed by the popular voice to Samprati, who is, in fact, regarded as being the sovereign of all India, holding court at Pataliputra; but other traditions place the seat of his government at Ujjain. (P. 181)

ઉપરનો ફકરો લખી સ્મિથ સાહેબ સંપ્રતિ સંબંધમાં કંઈ વાત ખરી માનવી એ સંબંધમાં મૂંઝવણમાં પડે છે. ખાસ નિર્ણય પર આવી શકતા નથી. પુરાણો પ્રત્યે ઢળતી વલણ હોવાથી સંપ્રતિના હોવા સંબંધમાં શંકા કરવા પણ પ્રેરાવ છે પણ સામે ઔદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોના જીવતા પ્રમાણો પદ્યા હોવાથી જે અનુમાન દોરે છે તે આ પ્રમાણે છે—

Perhaps the empire was divided immediately after Asok's death, between his grandsons, Dasaratha taking the eastern, and Samprati the western provinces,.....ભાવાર્થ એ જ કે અશોકના મૃત્યુ બાદ તરતજ તેમના પૌત્રોએ રાજ્યની વહેંચણી કરી હશે અને દક્ષિણના ભાગમાં પૂર્વ પ્રદેશ માને પાટલીપુત્રની આસપાસનો વિસ્તાર, જ્યારે સંપ્રતિના ભાગમાં પશ્ચિમ માને ઉત્તરની આસપાસનો વિસ્તાર આવ્યો હશે.

પુરાણમાં પણ સંપ્રતિ ને બદલે 'સંપદી' શબ્દ અપારની શોધથી મળી આવ્યો છે અને ડૉ. ત્રિભોવનદાસ લહેરયાંક પોતાના 'ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસ'માં—કે જેની શુભરાતી અને અંગ્રેજ એમ બંને ભાષામાં પ્રસિદ્ધિ પણ થઈ ચૂકી છે—કહે છે કે જે શિલાલેખો સમ્રાટ અશોકના નામે ચઢ્યા છે તે વર્ષગણતરીની ભૂલને આભારી છે. ખરી રીતે એ સર્વ કાર્ય સમ્રાટ સંપ્રતિનાં છે અને 'પ્રિયદર્શી' એ વિશેષણ નથી પણ સંપ્રતિ મહારાજનું નામ છે. જે કે ડાક્ટર સાહેબના આ મતબંધને હજુ મોટા પ્રમાણમાં ટેકા પ્રાપ્ત નથી થયાં. વળી એ દિશામાં તેઓશ્રીનો પ્રયાસ ચાલુ છે અને એ આખો પ્રશ્ન પુરાતત્ત્વ શોધકોના હવાલે સોંપવા જેવો હોઈ, એ સંબંધી વધુ લાંબાણ ન કરતાં આપણે તો યા. ૧૮૧ વાળો જૈનધર્મ ગ્રંથોમાં આવતા પ્રસંગ વિચારીએ. સંપ્રતિ મહારાજના સંબંધમાં—તેમના પૂર્વ જન્મ તેમજ માદી પ્રાપ્ત થયા પછી આચાર્ય મહારાજ શ્રીઆચાર્ય-સુહસ્તિજીના પ્રસંગ બાદ, સમ્રાટે કરાવેલા જીર્ણોદ્ધાર, કારાવેશાં જિનબિંબો, અને ભારતની બહારના દેશોમાં ધર્મપ્રચાર અંગે મોકલેલા માણસો તેમજ સ્થાપેલાં સદાવરો સંબંધમાં સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. અંગ્રેજી લખાણમાં એ અંગેની ટૂંક નોંધ લેતાં ઇતિહાસકાર એમને (સંપ્રતિને) 'જૈન અશોક'ની ઉપમા આપે છે. એકરીતે કહીએ તો અશોક માટે શરૂને ઇતિહાસ કાળો છે જ્યારે સંપ્રતિ માટે એનું કંઈ જ નથી એટલે એ ઉપમા કરતાં તેઓ આમળ જાય છે. ઇતિહાસકારને ગૂંચવણમાં પડવાની બરૂર નથી. કાથીયુદ્ધના લેખની દીઠ જેવું સ્પષ્ટ થયું છે કે સમ્રાટ પારવેશ—કલિંગાધિપતિ—સુસ્ત

રપર]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૧૫

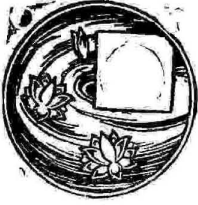
જૈનધર્મ હોતો છતાં એ વાત કાં તો અમણોના એ પ્રદેશમાં આજા વિહારને લઈ કાને ન ચડી હોય એટલે જૈન સાહિત્યમાં ખાસ ઉલ્લેખ નબરે પડતો નથી. અથવા તો એ સાહિત્ય લુપ્ત થયું હોય એમ પણ બનવાબોગ છે. અહીં તો કહેવાનું એટલું જ છે કે જૈનધર્મ અમણો રચનામાં વર્ણન કરતી વેળા વિષયને ઓપ ચલાવવા બરૂરી અતિશયોક્તિ કરતા હશે પણ સાવ હલ્કિત પ્રયત્નો કે મોંઝાયા વગરની વાતો કદી પણ જોડતા નહોતા.

બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોની લખાણ બિન્નતાનો સમન્વય સાધવામાં ઝાઝી સુફેલી નથી. સંપ્રતિના ગાદીએ આવવા સાંધમાં ઉભય એકમત છે. બૌદ્ધો એમાં અશોકનો અતિ દ્રવ્યચય કારણભૂત લેખે છે જ્યારે જૈનગ્રંથો આલેખે છે કે કુણ્ડલ પ્રત્યેના સ્નેહથી અને સંપ્રતિની વય લઘુ હોવાથી અશોકે એના મોટા ચર્તા સુધી રાજ્યગાદી સાચવી પણ નામ તો સંપ્રતિ મહારાજનું પ્રવર્તાવ્યું. સમ્રાટ અશોક બૌદ્ધધર્મી હતો અને તેથી તો કલિંગના જૈનધર્મી રાજવી સાથે પૂનખાર જંગ ખેલ્યો હતો. એમાં હિંસા કાકિણીનું ખરૂંપર ભરવામાં કયાશ નહોતી રાખી. બૌદ્ધ બિહુકની દોરવણીએ ચાલતી તિષ્ણરક્ષિતાના સાન્દર્ભમાં એ એટલો મુગ્ધ હતો કે જેથી કુણ્ડલ જેવા પુત્રને અંધત્વ પ્રાપ્ત થયું. એ વેળા રાણી અને બિહુક મગધનું રાજ્ય અશોક પછી કુણ્ડલના હાથમાં ન જાય એ સારુ જાતજાતની ખટપટો કરી રહ્યા હતા. કુણ્ડલને કાને એ વાત પહોંચી હતી, પણ એ જાણતો હતો કે પોતે 'અંધ' થયો છે એટલે રાજ્ય કરવા યોગ્ય નથી રહ્યો. વળી એ સમયે તેને પુત્ર પણ નહોતો જન્મ્યો. આમ કેટલાંક વર્ષો નીકળી ગયાં. રાણી ને બૌદ્ધ સાધુ સમજ્યા કે કાંટો દૂર થયો !

પણ કાળનું એંધાણ કોણ પારખી શકે છે ? કુણ્ડલની એક વલિક રાણીના પેટે સંપ્રતિનો જન્મ થયો. કાકાએ કુણ્ડલને પાટલીપુત્ર બઈ, પિતા પાસે 'કાકિણી' માને રાજ્યભાગ માંગવાની સલાહ આપી. ઉત્ત્રાકાણે જવાથી કાર્મસિદ્ધિ થવામાં વિદ્યપરંપરાઓ ઝોઝી નહોતી એટલે એ સંગીતકાર રૂપે પાટલીપુત્ર પહોંચ્યો. પ્રથમ સંગીતકળાથી જનતાનું મન જીતી લીધું અને આખરે નૃપતિ પાસે સંગીતકળા દાખવી. અશોકનું મન રંબન કરી, રાજ્ય માગ્યું. વર્ષો જૂની વાત પરનો પડકો ઉચકાયો. અશોકનો પુત્રપ્રેમ ઉભરાઈ ગયો. કુણ્ડલની પિતૃમકિત, ધર્મવૃત્તિ તેમજ ઓરમાન માના તરફ રંચમાત્ર તિરસ્કાર વિહૂણી વૃત્તિ જોતાંજ અશોકના મનમાં જખરો ફોલ પેદા થયો. પુત્ર અને પિતા તરીકે પોતાના જીવનનો ભૂતકાળ નિરખ્યો. ત્યારથી જ જીવનપટ્ટો આવ્યો, માન કુણ્ડલના કહેવા મુજબ એના નાના પુત્રને રાજ્ય આપ્યું એટલું જ નહીં પણ પોતે એ ઉંમરલાયક થાય ત્યાં સુધી સાચવવાની જવાબદારી પણ લીધી. સંપ્રતિ સામે કુણ્ડલ જેવું કાઈ કાવતું જીલું ન થાય એ સારુ સંપ્રતિના નામની દુહાઈ સર્વત્ર ફેરવી અને રક્ષણને પાકો બદોખસ્ત કર્યો. એ દિવસથી બૌદ્ધધર્મી રાણી પરથી એનું દિલ જીડી ગયું. કલિંગના યુદ્ધ માટે પરતાવો થયો અને એણે ધર્મમાર્ગે જીવન ગાળવાનો પાકો નિર્ધાર કર્યો.

સંપ્રતિ મહારાજના:રાજ્ય પછી ધીમે ધીમે મૌર્યવંશની પકડી શરૂ થઈ. એ પરંપરા ચાર રાજ્યો સુધી ચાલી અને તે પૈકી છેલ્લાનું નામ જૃહદ્રય હતું. સમ્રાટ ખારવેલ સાંધો હવે પછી.

[આણ]

ગુલાબી અને કાંટા

જૈનોને બહુવાલોગ કેટલીયે હકીકતો તરફ આપણી સારી ઉપેક્ષાવૃત્તિ જોવાય છે. એવી હકીકતો તરફ અહીં સહુનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

ત્રણ કરોડના ખર્ચે બંધાતું સ્વર્ગમંદિર

આંતરરાષ્ટ્રીય આધ્યાત્મિક મંદિરોમાં જેની બહુતરી યાવ, તે આગ્રાના તાજમહેલ જેવાં શિષ્ટપરચાપતને લુલાવે તેવા એક મંદિરની રચના હાલમાં મધ્યભારતમાં થઈ રહેલ છે. આ પ્રાંતમાં આવેલ ઇંદોર શહેરની પાસે મહુ નામનું લશ્કરી હાવણીનું ગામ છે: ત્યાં મિ. ચંદ્રભાણુ મહેશ નામના એક શ્રીમંત ઈજનેર 'સ્વર્ગમંદિર'ની રચના કરી રહ્યા છે, જેમાં તાજમહેલ કરતાં અતિ મજબૂત ને અતિ સુંદર મંદિરમાં દુનિયાના ધર્મોના મહાપુરુષો અથવા અવતારોની મોટી વિરાટકાય મૂર્તિઓ મૂકવાનો નિર્ણય કર્યો છે: તેમાં મહાત્મા બુદ્ધ, શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીગણેશ વગેરે મૂર્તિઓ સાથે લ. પાર્શ્વનાથની દિગંબરીય પ્રતિમા મૂકવાનો પણ નિર્ણય કર્યો છે.

આમાંથી નીચે પ્રમાણેની મૂર્તિઓ સફેદ અથવા ગુલાબી આરસપહાણુમાંથી તૈયાર થઈ ગયેલ છે. ૧. શ્રીગણેશની મૂર્તિ સાત ફીટ ઊંચી છે અને તેનું વજન ૧૦ ટન છે, અને તે એકજ આરસપહાણુના પથ્થરમાંથી બનાવેલ છે, જે હિંદની સહુથી મોટી મૂર્તિ ગણાયે. ૨. મહાત્મા બુદ્ધની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિ આજ ગુલાબી આરસપહાણુના એક જ પથ્થરમાંથી બનાવેલ છે અને તે નવ ફીટ ઊંચી છે અને ૧૦ ટન વજનમાં છે. આને બનાવવા માટે છ કારીગરોને બાર મહિનાનો સમય લાગેલ છે. બીજું આવું જ એક બુદ્ધ ભગવાનનું આવણું આજ ગુલાબી આરસપહાણુમાંથી બનાવેલ છે, જેની ઊંચાઈ આઠ ફીટ છે અને વજન પંદર ટન છે. આ બંને બુદ્ધ ભગવાનનાં આવણાં આરસપહાણુમાંથી આજ સુધીમાં હિંદુસ્તાનમાં જો અનેલ છે તેના કરતાં મોટા હોવાનો તેમનો દાવો છે. ૩. જૈનતીર્થંકર દિગંબર પાર્શ્વનાથની બે વિરાટકાય પ્રતિમાઓ પણ બનાવવામાં આવેલ છે, જેની ઊંચાઈ છ ફીટ અને વજન આઠ ટન છે. આ ઉપરાંત શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, ભગવાન બુદ્ધ તથા શિવ વગેરે દરેકની સાતસાત ફીટ ઊંચી પ્રતિમાઓ પણ બનાવવામાં આવેલ છે.

હાલમાં જ બે મોટા સફેદ આરસપહાણુના ટુકડા લાવવામાં આવ્યા છે, જેમાંથી શ્રીકૃષ્ણની બે પ્રતિમાઓ બનાવવામાં આવશે, એક ૧૦ ફીટ ઊંચી અને બીજી ૨૫ ફીટ ઊંચી થશે.

આ સ્વર્ગમંદિરના નિર્માતા સી. બી. મહેશ છે, જેઓ ૧૯૨૦માં અમેરિકામાં એન્જિનિયરીંગના વધુ અભ્યાસ માટે ગયા હતા. તેઓ ત્યાં પંદર વર્ષ સુધી રહ્યા અને મોટા મોટા રસ્તાઓ તથા સકાનો તથા પૂલો વગેરેનું નિર્માણ કરી અઠગક દ્રવ્ય મેળવ્યું અને પોતાના આ ધનમાંથી તેમણે હિંદુસ્તાનમાં પાંચ હજાર વર્ષ સુધી ટકી શકે તેવું

૨૫૪]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૧૫

સ્વર્ગમંદિર અનાવવાનું વિચાર્યું. આજથી દશ વર્ષ પહેલાં આ સ્વર્ગમંદિરનો પાયો નાંખાયો. આ સ્વર્ગમંદિરમાં આર મોટા ઝોરડાઓ ૧૦૦'x૫૦'x૪૦' ઊંચા અનાવવામાં આવશે. જેમાંના આગળના ત્રણ ઝોરડાઓ તૈયાર થઈ ગયેલ છે. આ ઝોરડાએ અનાવવાનું ખર્ચ રૂ. ૨૦૦૦૦૦ થયેલ છે. આ ઝોરડાઓ પટથર, સીમેન્ટ કોફીટ તથા આરસપહાણુમાંથી અનાવેલ છે. આ ઝોરડાનો અઢારનો ભાગ આજ ગુલાબી આરસપહાણુથી આચ્છાદિત કરવામાં આવેલ છે. આજ જતના મકરાણાની ખાણમાંના આરસપહાણુમાંથી તાજમહેલ પશુ અનાવવામાં આવેલ છે. ઝોરડાની અંદરની દિવાલ ખાસ પ્રકારના પોર્સીલીન ટાઇલ્સથી અનાવેલ છે, કે જે ફાયરપ્રુફ અને એસીડપ્રુફ વસ્તુઓમાંથી અનાવેલ છે. આથી આ ટાઇલ્સ ઉપરના ચિત્રો લાંબા સમય સુધી ટકી રહેશે. આવા એક ઝોરડાની છત અને દિવાલ ઉપર ટાઇલ્સ લગાડવા માટે આર કારીગરોને અઢાર મહિના લાગેલ છે.

આજસુધીમાં આ સ્વર્ગમંદિર પાઞ્ચ ત્રીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચાઈ ચૂક્યા છે અને આવતા દશ વર્ષમાં પૂરું થવા સંભવ છે. આ સ્વર્ગમંદિર અનાવવાનો કુલ ખર્ચ આશરે રૂ. ત્રણ કરોડ આંકવામાં આવેલ છે.

આ 'સ્વર્ગમંદિર' માટે રજીસ્ટર્ડ ટ્રસ્ટ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. આ ટ્રસ્ટના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. સી. બી. મહેશ તેમની જિંદગી દરમ્યાન કામ કરશે. તેમના ત્રણ અમેરીકન અનુયાયીઓ તથા બાબા કાલી કમલીવાલા મેમ્બર તરીકે રહેશે. અહીંથી વિશ્વબંધુત્વ અને આધ્યાત્મિક યોગનો પ્રચાર કરવાની તેમની ઝંખના છે. આ વિષે વધુ માહિતી રજીમી આગસ્ટના હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સના વીકલીમાં જોઈ લેવા લાભામણુ છે, જેમાં ભ. પાર્શ્વનાથની ધ્યાનસ્થ પલાંઠીવાળાને ખેઠેલી દિગંબરીય મૂર્તિનો ફોટો પણ આપવામાં આવ્યો છે.

—જયભિખ્યુ

*

'હંસ-મયૂર' નામનું હિંદી નાટક જેમાં મહાન પ્રભાવિક શ્રી કાલકાચાર્ મહારાજ તથા પવિત્ર સાધ્વી સરસ્વતી વિષે ખૂબ જ સ્વચ્છંદી લખાણુ લખવામાં આવ્યું છે તે જૈનોનાં અહિંસા વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનની ખેઈજીવતી કરવામાં આવી છે—તેનો સચોટ ઉત્તર શ્રી. જયભિખ્યુ તરફથી આ પત્ર દ્વારા આપવામાં આવ્યા પછી, આ વિષે સહુ કોઈનું ખૂબ ધ્યાન આકર્ષિત થયું છે.

અમદાવાદનું સુપ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક 'પ્રજ્ઞાબંધુ' 'હંસ-મયૂર'ની આલોચના પર પોતાનો અભિપ્રાય ટાંકતા પોતાના તા. ૨૭-૮-૫૦ ના અંકમાં લખે છે કે "શ્રી. વૃંદાવનલાલ નામના એક હિંદી લેખકે 'હંસ-મયૂર' નામનું નાટક 'પ્રભાવક ચરિત'ને આધારે લખ્યું છે. પ્રભાવક ચરિતમાંની કથા એવી છે કે ધારાના રાજકુમાર કાલક અને તેની અહેન સરસ્વતી ઉજ્જૈનમાં જૈન ધર્મના પ્રચાર માટે જાય છે. ઉજ્જૈનનો ગર્દભિલ્લ સરસ્વતીને પોતાના મહેલમાં પૂરી રાણી અનાવે છે. કાલક કુદ્ધ થઈને શક લોકોને તેડી લાવી ગર્દભિલ્લ ઉપર હુમલો કરાવો તેને નસાડી મૂકે છે.

"આ કથાને શ્રી. વર્માએ વિકૃત સ્વરૂપ આપી નાટક રચ્યું છે. લેખક એ વિકૃતિને તર્કશુદ્ધ અનાવવા કહે છે: "સરસ્વતીની સામે ગર્દભિલ્લનો યજ્ઞાધારથી વિવાહ થાય એ અને માન્ય નથી, પરન્તુ ગર્દભિલ્લના પ્રણયે જે રૂપ યા માર્ગ લીધો હશે, તેના સંબંધમાં

અંક ૧૨]

ગુલાબ અને કાંટા

[૨૫૫

કાલકાચાર્યને તેવો ભ્રમ થયો સ્વાભાવિક અને તેના સ્વભાવને સંગત લાગે છે. નાટકમાં આ ભ્રમનું સમર્થન છે.”

“આ નયો કુતક છે. ઐતિહાસિક પાત્રોની સાથે કસાને નામે રમત કરી વિકૃતિ નિપજાવવામાં કેટલાક લેખકોને રસનિર્માણુ ભાસે છે, કેટલાકને તેમાં ‘સાઈકોલોજી’નું દર્શન થાય છે; પરન્તુ એ રીતે તેઓ લખકર અનર્થ જ કરતા હોય છે. કાલકાચાર્ય એક જીન બિહુ હતા, સરસ્વતી બિહુણી હતી: એ ઐતિહાસિક પાત્રો અંગેના સ્પષ્ટ કથાનકને વિકૃત કરી, કપોલકલિપત પ્રણયને વચ્ચે લાવી, જીનેના પ્રભાવક પુરુષના ચરિત્રને કલંકિત કરવાનો કે તે સંબંધે ફેદીભૂત થયેલી ધાર્મિક માન્યતાઓ ઉપર પ્રહાર કરી રસનિર્માણુને નામે રસભંગ કરવાનો કોઈ કલાકારને અધિકાર ન હોઈ શકે. ઇતિહાસદર્ષિએ તે અપરસ છે.

“શ્રી. વર્માની એ કૃતિ ઉપર આ સમાલોચનામાં શ્રી જ્યલિખખુએ કરેલા પ્રહારો વિકૃતિમાં કલા જીનેનારા લેખકોની આખિ ઉધાડનારા અને એવું ઇચ્છીએ. આ સમાલોચનામાં કેટલાક ઐતિહાસિક સત્યો ઉપર પણ તેમણે પ્રકાશ પાડ્યો છે.”

*

આ અંગે આગર (માલવા)થી પૂ. જીનેનાચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસરિણ શ્રી. જ્યલિખખુ પરના પત્રમાં લખતાં જણાવે છે, કે:

“તમારો પત્ર તથા લેખ મળ્યાં. લેખને મેં ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યો. લખવાની શૈલિ ખુબ જ યુક્તિસંગત અને લાપાસૌક્ય ઉત્તમ છે. આ રીતે સચોટ લખવાની જ જરૂર હતી. આ માટે તમને અનેકશઃ ધન્યવાદ.

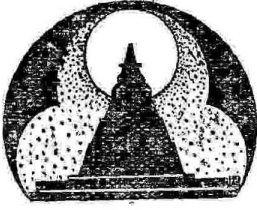
“શ્રી. ઉદયશંકર ભટ્ટ નામક લેખકે પણ શ્રી. કાલકાચાર્ય વિષે ભ્રમપૂર્ણ લખ્યું છે. શ્રી. શ્યામવિહારી મિશ્રે પણ એ પ્રભાવક પુરુષ વિષે ખૂબ અનુચિત આખતો લખી છે. શ્રી. અહતેકરે પણ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકાના વિશેષકમાં તેમને ‘દેશદ્રોહી’ ગણાવ્યા છે. કોનું કોનું લખવું? કોઈને જાણે અભ્યાસ કરવો નથી, તે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરવી છે. ગર્દ-બિસ્લને તો વિખણપુરાણમાં ‘પ્રદેશી’ રાજ કહ્યો છે. ગર્દબિસ્લ કોઈ રાજ વિશેષતું નામ નહોતું પણ વંશનું નામ હતું. જ્યાં સુધી જીનેનામાં સમર્થ વિદ્વાનો પેદા નહિ થાય ત્યાં સુધી આવા આક્રમણો થયાં જ કરશે.”

*

અમદાવાદ નાગજી સુદરની યોગના હિન્દી સાહિત્ય પ્રકાશન મંડળ તરફથી ‘હંસ-મધૂર’નો હિન્દી અનુવાદ પ્રગટ થયો છે.

*

આપણામાં ખીજને સત્કારવા માટે નહિ,
પણ તિરસ્કારવા પૂરતી ધર્મનિષ્ઠા અવશ્ય છે.

કલકતાના જૈન મંદિરોમાં

ચિત્રકળાની સામગ્રી

લેખક : પૂજ્ય સુનિરાજ શ્રી કાંતિસાગરજી.

કેલકાક અજૈન વિદ્વાનો પાસેથી સાંભળવા મળે છે કે અજૈન મંદિરોની અપેક્ષાએ જ્યારે જૈન મંદિરોનું અવરોધન કરીએ છીએ ત્યારે એક નૂતન ચેતના અને પવિત્ર ભગૃતિનો અનુભવ થઈ આવે છે. આત્માને અપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ થવાની સાથેસાથ એ દેવમંદિરમાં રહેલી શાંત મુદ્રાસ્થ આદર્શ કળાપૂર્ણ પ્રતિમાઓ પર જે સૌમ્યભાવ નજરે ચડે છે તે જીજ્ઞે જોવામાં આવતો નથી.

આધ્યાત્મિક સાધનાનું પ્રધાન સ્થળ મંદિર છે. જૈનોએ મંદિરોને હંમેશાં સાક્ષાત્ કળાના અવતારરૂપમાં સમગ્રી રાખ્યાં છે. પ્રાચીન કાળમાં તો જૈન મંદિરોમાં જાણે કળા જ પોતાની સૌંદર્યસંપત્તિનું વિકસિત રૂપ જ સફળતાપૂર્વક ઉપરિચત કરી રહી હોય એવું જણાઈ આવતું. મંદિરોમાં સાંસ્કૃતિક તરવોના પ્રચારનું સમુચિત અંગન પ્રભાવોત્પાદક રીતે સુદૃઢ બનાવેલું જોવાય છે, આથી જૈનો પોતાના જૂતકાળનો સુવર્ણકિત ઇતિહાસ વાચી-સમજીને પોતાના કર્તૃવ્ય માર્ગ તરફ તત્પરતા રાખતો આગળ વધે તે આત્મવિશ્વાસની ભાવના મજબૂત કરે છે. વિશ્વલિપિમાં જે કળાકારોએ પોતાના સ્વચ્છ અને સાર્વિક વિચારો પ્રગટ કર્યાં છે તે આપણી મૌલિક સંપત્તિ છે. પ્રાચીન જૈન મંદિરોમાં અવલોકન કરવાનું સૌભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું છે તે કહી શકે એમ છે કે તેમાં જે ચિત્રકળાની સામગ્રી મળી આવે છે તે જૈનોના કળાપ્રેમનું વ્યાપક પ્રતીક છે. જૈનોને કળાવિહીન જીવન પસંદ નહોતું એનું પ્રમાણ એ પૂરું પાડે છે. અહીં હું નીચેની પંક્તિઓમાં કેવળ કલકતાના મંદિરોમાં પ્રાપ્ત ચિત્રકળાની સાધનસામગ્રીનો જ ઉલ્લેખ કરી રહ્યો છું.

૧૩૯ કોલ્ટન સ્ટ્રોટમાં પંચાયતી એક મોટું જૈનમંદિર છે. તેની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૮૪૫ માં ખરતરગચ્છીય આચાર્ય શ્રી જિનહર્ષસુરિજીએ કરાવી હતી. એ સંબંધી જે પ્રસ્તરોત્ક્રીણું લેખ આજે પણ ભૈરુજીના ઉપરના બાજની દિવાલમાં લાગેલા છે. આ પરંથરોનો નાશ કરવા માટે કેલકાક સાંપ્રદાયિક માનસવાળાએ ચેષ્ટા કરી હતી. પરંતુ કળાપ્રેમીઓના પ્રયત્નથી તેઓ કંઈ જ ન કરી શક્યા.

પ્રસ્તુત મંદિરના ભૂમિપ્રાસાદમાં જે વિશાળ સમામંડપ છે તેના ઉપરના બાજમાં ચોવીસ તીર્થંકરો, અષ્ટાપદ વગેરે જૈન તીર્થોની પ્રતિકૃતિઓ તેમજ જૈન અસ્કૃતિ અથવા કથાઓના વિવિધ પ્રકારો પર પ્રકાશ નાખનારાં અનેક ચિત્રો ફ્રેસમાં જડાવીને લગાડેલાં છે. આ ચિત્રોનું પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ તો કેઈ મૂલ્ય નથી. આજથી લગભગ ૧૦૦ વર્ષની અંદર બનેલાં છે તે તેનું માપ ૨૧-૩ ફૂટનું છે. એ બધાં એક જ કલમે આલેખાયેલાં આલેખ પડે છે. એમ પણ જણાય છે કે ખાસ કરીને જૈન મંદિર માટે જ ચિત્રકાર પાસે એક જ આકારમાં બનાવ્યાં હશે. એ ચિત્રોમાં રાજપૂત કલમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. આ

અંક ૧૨]

કલકત્તાના જૈન મંદિરોમાં ચિ. સા.

[૨૫૭

ચિત્રો નવીનતમ હોવા છતાં તેમાં સજીવતા, લગ્નતા અને સાર્વજનીન આકર્ષણની શક્તિઓ ભરી પડી છે. રેખાઓ કંઈ અસુંદર નથી. રંગોની બહુલતા અને રેખાકૌશલ અદ્ભુત છે. જે મારા એક અંગણી કળાકાર મિત્રને એક દિવસે આના નિરીક્ષણ માટે આમંત્રણ આપેલું. તેઓ આ ચિત્રોને જોઈને ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને કહેવા લાગ્યા કે પ્રાચીન ન હોવા છતાં આકર્ષણ અને ભાવોના સમુચિત વ્યક્તીકરણની દૃષ્ટિએ આ ચિત્રો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. હું આ ચિત્રોના વિષયમાં મારા વિચાર પ્રગટ કરીશ. એવું વચન પણ આપી ગયા હતા.

મંદિરના ઉપરના માળે સમવસરણુ, નેમિનાથ ભગવાનની વરયાત્રા, ઇંદ્રાદિ દેવો અને નવપદ્મ તેમજ વીસ રથાનકાદિનાં સુરમ્ય ચિત્રો છે. વરતુતઃ આવાં સુંદર ચિત્રો હોવા છતાં જૈનો કોઈ ખાસ કળાની દૃષ્ટિએ તેનો અભ્યાસ કરતા નથી અને તે તરફ ખાસ દૃષ્ટિએ અવલોકન પણ કરતા નથી, એ જોઈને વિષય છે. અહીંના જૂના મુનિમણુ શ્રીભંવરલાલજીથી જાણવા મળ્યું કે અહીં જે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પોથીઓનો સંગ્રહ છે તેમાં સુવર્ણક્ષરોથી અક્ષિત 'ભગવતીસુત્ર' સચિત્ર હતું. એ સુત્ર આગમોદ્ધારક સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીએ જોયું હતું પરંતુ આજે એ ગ્રંથનો પત્તો નથી લાગતો.

રાય બદ્રીદાસજીના મંદિરમાં પણ જૈનધર્મનાં અનેક પ્રસંગો સાથે સંબંધ રાખનારાં ચિત્રો ઉપરના ભાગમાં વ્યવસ્થિતરૂપે લાગેલાં છે. કયા કયા વિશિષ્ટ પ્રસંગોને લક્ષીને એ બનાવવામાં આવ્યાં છે તે તો અત્યારે જાણાવવું મારે માટે મુશ્કેલ છે કેમકે તેની યાદી મારી પાસે રહી નથી. પરંતુ ચિત્રો અત્યંત સુંદર છે એમાં શક નથી.

અહીં બાહ્ય સાહેબના નામનું એક અબ્જયખંડર પણ છે, જેમાં એક હળરથીયે અધિક કાગળ અને તાકપત્રનાં હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે, જેમાંનાં કેટલાંક તો સચિત્ર છે. આમાં જે ચિત્રો મળ્યાં આવે છે તેમાંથી મારી દૃષ્ટિએ એક ચિત્ર અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અને અન્યત્ર અનુપલબ્ધ છે. સંપૂર્ણ રામાયણનાં ભાવોને અત્યંત સુંદરરીતે એક જ વિરતૂત પદ પર ચિત્રાકિત કરેલાં છે. પ્રાચીન તો નથી પરંતુ વિષયની દૃષ્ટિએ આ રચના નવીન અને મનોહર છે. વિખ્યાત કળામર્મી શ્રદ્ધેય અર્ધેન્દુકુમાર ગાગુલી તો આ ચિત્રો પર મુગ્ધ છે.

અહીં રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, બાહ્ય પૂરણચંદ્ર નાહર, શ્રીઅર્ધેન્દુકુમાર ગાગુલી, બાહ્ય નરેન્દ્રસિંહજી સિંધી આદિ મહાનુભાવોએ પોતાના સંગ્રહોમાં જૈન ચિત્રો અને લેખનકળાની સામગ્રી વિપુલ પ્રમાણમાં સુરક્ષિત રાખી છે. યુનિવર્સિટીના આશુતોષ મ્યુઝિયમમાં જે વિજ્ઞાન જૈન વિદ્યાર્થિપત્રો પણ છે. તેમાંથી એકમાં રેટિયો કાંતતી સ્ત્રી બતાવવામાં આવી છે. પં. નેહરુજી આ મ્યુઝિયમ જોવા આવ્યા ત્યારે આ રેટિયા ઉપર તેમની નજર મૂકીને ઉલ્લાસભરે કૂદી પડતાં ને આશ્ચર્ય પ્રગટ કરતાં કહ્યું: "એરે! જૈનોએ પોતાની કળાઓની જ્ઞાપાઓના સાધનમાં રેટિયાને પણ રચાન આપેલું છે?"

આથી જ અમારે જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનોને કહેવું પડે છે કે "તમે જૈનોની સંસ્કૃતિનો, ઇતિહાસનો, તત્ત્વજ્ઞાનનો જાણણથી અભ્યાસ કરો તો જ જૈનોના અંતરતલનો પત્તો લાગશે ને તમે પણ એવા જ આફ્રીન બની જશો."

૩

પ્રતીકાર ને પ્રત્યુત્તર

ભગવાન મહાવીર અને જૈન સાધુનું વિકૃત ચિત્રણ.

[શ્રીવ્યથિતહૃદય દ્વારા લિખિત બૌદ્ધકહાનિયાં નામક પુસ્તકની સમીક્ષા.]

લેખક : પ્રો. મહેન્દ્રકુમાર ન્યાયાચાર્ય

[સંકુચિત દૃષ્ટિના લેખકોના દૃષ્ટ્યમાં સાંપ્રદાયિક જેર કેવું ઠાંસીને ભરેલું છે તેનો એક નમૂનો આ માસિકના ગતાર્કમાં 'હંસ-મયૂર'ની આલોચનામાં દર્શાવ્યો છે ત્યાં આ ખીબ લેખક 'વ્યથિત-હૃદય' ઉપનામધારી પોતાની માનસિક વ્યથાઓનું પ્રદર્શન "બૌદ્ધ કહાનિયાં" દ્વારા કરાવી રહ્યા છે અને તે પછુ અહિંસા, મમતા અને સહાનુભૂતિના આદર્શ ઉદ્દેશ્યાધનની આડમાં! લેખક "વદંતો વ્યાધાત"ની સામાન્ય સમજને પછુ જતી કરીને શું સિદ્ધ કરવા છત્તે છે તે તેો તેઓ જ બંધે. પરંતુ અમને થાય છે કે આવાં હલકી કોટિનાં લખાણો સાહિત્યની સાચી કસોટીમાં મૂકી શકાય ખરાં? અને જે સુકાય તેો ખરે જ આપણો ધર્મ, આપણો સમાજ અને આપણું રાષ્ટ્ર કંઈ દિશા તરફ ધસડાઈ રહ્યો છે એનો ચિતાર આંખ સામે ખરો થઈ બચ છે. અધાધુ'ધીનો લાભ લેવા જે કેટલાક વ્યાપારીઓ યુક્તિઓ રચે છે એવી લેખનવ્યવસાયની આ કાંઈ તરફીય તેો નહિ હોય એવો પ્રશ્ન સહેજે ઉદ્ભવે છે. જે હો તેો હો પરંતુ લેખક પોતે સાહિત્યને સાચો રાહ ચૂકયા છે એ વિશે પ્રો. મહેન્દ્રકુમારજીએ હિંદીમાં એક તટસ્થ દૃષ્ટિએ જે આલોચના કરી છે એ જ શુભચાતીમાં વાચકો સમક્ષ રબ્ડ કરી હાલ તરત સંતોષ માનીએ છીએ. સ્પ'ખા.]

લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં વિહાર પ્રાંત એ પુણ્યપુરુષોનું ધર્મક્ષેત્ર હતું. અનેક અહિંસાના પૂજારીઓ હતા. અને શ્રમણસંસ્કૃતિના ધોરી હતા. ભગવાન મહાવીર અને શુદ્ધે લગભગ ૪૦ વર્ષ સુધી એકાસાથે એક જ પ્રાંતમાં અહિંસાની સાધના અને પ્રચાર કર્યો. ભ. મહાવીરનો ઉલ્લેખ પાલો ત્રિપિટકામાં ગિગંઠ નાતપુત્તના નામે આવે છે. ગિગંઠ-નિર્ગ્રંથ-પરિગ્રહની ગાંઠ રહિત, નાતપુત્ત—ઝાતૃવંશનો રાજકુમાર. ભ. મહાવીરની જીવનચર્યા કટોર હતી. તેમણે કદી પશુ પરિસ્થિતિ અથવા વ્યક્તિવિશેષની સગવડ માટે કાંઈ સુકુમાર માર્ગે ગ્રહણ કર્યો નથી.

શુદ્ધે ૭ વર્ષ સુધી ઉગ્ર તપ કર્યું પરંતુ તેમને યોધિ પ્રાપ્ત ન થયું. તેમનું શરીર અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયું. સુખતાની ક્ષીરતું બોબન ક્ષીણ પછી શુદ્ધે ઉગ્ર તપચર્યા અને શરીર પોષણ વચ્ચેનો 'મધ્યમ માર્ગ' કાઢ્યો. આ મધ્યમ માર્ગમાં નિર્વાહને યોગ્ય બંધી સગવડોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી. એક વચ્ચેને બહલે ત્રણ વચ્ચે, જોડા પહેરવા, પથારી, સ્નાનખર, દવા વગેરે વગેરે બંધી જીવનસામગ્રી બૌદ્ધવિહારોમાં સચિત કરવામાં આવતી.

આનું માનસિક પરિણામ એ હતું કે મહાવીરની દીર્ઘ અને ઉગ્ર તપચર્યામાં દોષ

અંક ૧૨]

પ્રતીકાર અને પ્રત્યુત્તર

[૨૫૬

બતાવી તેને અવ્યવહાર્ય બતાવવામાં આવે, થયું પણ એ જ કે ભ. મહાવીરના તપને કાયકલેશકર, દેહદંડ, કાયદંડ વગેરે નામો આપવામાં આવ્યાં. “ આથી નિગંઠ નાતપુત્તના સંબંધમાં પૂનથી રંગ્યેલા હાથવાળા ક્રૂરકર્મા નીચ પુરુષો અધિક દીક્ષિત થતા હતા. ” એમ કહીને તપની કર્મનાશક શક્તિનો પરિહાસ કરવામાં આવતો હતો. એનું તાત્પર્ય એ કે — પાપી અને નીચ લોકોએ અધિક કર્મોનો સંચય કર્યો છે તેથી તે કર્મોના સમૂહને નષ્ટ કરવા માટે ક્રૂરકર્મા નીચ પુરુષો ભ. મહાવીરના શરણમાં જાય છે. આ રીતે પતિતોદારક નિર્ગંથ શાસનની આ સુકુમાર ચર્ચાશીલ લેક્ચરોએ હાંસી ઉડાવવી શરૂ કરી. x x

વ્યક્તિને પોતાનો સ્વાર્થ તલમાત્ર પણ ન હોય ત્યારે તે નિસ્પૃહ બનીને આત્મ-સાધના અને લોકસેવા કરી શકે છે, તે તેમના (ભ. મહાવીરના) જીવનક્રમમાં હતું. ત્રિપિટકોમાં નિગંઠ નાતપુત્તના સંબંધમાં જે અહીં-તહીં લખેલું મળી આવે છે તેમાં તેમના આ દીર્ઘતપ, કઠોર અનુશાસન અને સિદ્ધાંતમાં સમજૂતી ન કરવાની ઉત્કટ ભાવનાને અવ્યવહાર્ય બતાવવાનો પૂરેપૂરો સાંપ્રદાયિક પ્રયત્ન થયેલો છે અને એ પણ બતાવવાનો પ્રયાસ કરાયો છે કે ભ. મહાવીર જીવન ઈર્ષ્યા કરતા હતા. પરંતુ તથ્ય હકીકત એ છે કે ભ. મહાવીર પોતાના માર્ગે જીવન સંશોધન કરનારા આત્મયોગી હતા. સ્થિર અને વિશુદ્ધ આધાર પર લોકસેવા તેમનું ખીજા નંબરનું કાર્ય હતું. તેમને સંઘની સંખ્યાવૃદ્ધિની અભિલાષા એટલી નહોતી જેટલી કે તેમના શુદ્ધિકરણ અને તપઃપૂત તેજોમય થવાની. શ્રી. વ્યથિતહૃદયજીએ બૌદ્ધ ક્ષાનિયા પુસ્તક-જે ઇતરહિતકારિણી પુસ્તકમાલા દારાગંજ—પ્રયાગથી પ્રકાશિત થઈ છે—તેમાં નિગંઠ નાતપુત્ત મહાવીરને એક હલકટ, ઈર્ષ્યાલુ, ચાલાક ફટનીતિજ વ્યક્તિ સિદ્ધ કરવાનો યત્ન કર્યો છે; અને તે પણ ઇતરહિતકારી પુસ્તકમાલાને માટે. તેઓ પોતાના દો ‘શબ્દ’માં સાહિત્યની વિશેષતા બતાવતાં લખે છે:

“ જે સાહિત્યમાં જીવન નથી, જ્યાં જીવનને ઊંચે લઈ જનારી દયા, સમતા, સહાનુભૂતિ અને અહિંસાનો ભાવ નથી, તેનાથી ન તો માનવસમાજનો કોઈ ઉપકાર થઈ શકે છે અને ન કદી તે સાહિત્યની ખરી કસોટી પર કરી શકાય છે. દયા, સમતા, સહાનુભૂતિ અને અહિંસાના ભાવોથી હીન સાહિત્ય કચરાપટ્ટીમાં ફેંકી દેવા જેવી વસ્તુ છે. સંસારની જે ભતિ નિકૃષ્ટ સાહિત્યના નિર્માણમાં જ પોતાનું ગૌરવ સમજે છે, તેમની નસોમાંથી કદી પણ મુહુરમુહુર દૂર થઈ શકતું નથી. ”

બહુ જ સુંદર વ્યાખ્યા છે. પરંતુ પોતે આ પુસ્તકની ‘ગૃહપતિ ઉપાલિ’ અને ‘રાજકુમાર અભય’ શીર્ષક વાર્તાઓમાં તમે આનો કેટલો નિર્વાહ કરી શક્યા છો? હું એ બાણું છું કે તમે એ કહી દેશો કે, ‘મને જેવી વાર્તા મળી અથવા જેવી મેં સાંભળી કે વાંચી તેવી લખી દીધી.’ પરંતુ વ્યથિતહૃદયજી, જગતના મહાપુરુષના સંબંધમાં પૂરે-પૂરી જાણકારી મેળવ્યા સિવાય કોઈ સંપ્રદાયવિશેષના સાહિત્યના આધારે માપ-તોલ વિના લખી દેવું એ શું સમતા, અહિંસા અને સહાનુભૂતિને માર્ગ છે? ત્રિપિટક, આગમ, પુરાણ વગેરે સાહિત્યમાં સંપ્રદાયદ્વેષના અવશેષો મોજૂદ છે. તેની સમજુદિએ તપાસ કરીને તેના સાંપ્રદાયિક ડંબને કાઢી નાખવો એ જીવનોપયોગી કળાકારનું કર્તવ્ય છે.

૨૬૦]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૧૫

‘ગૃહપતિ ઉપાલિ’ વાર્તાનો પ્રારંભ (પૃ. ૬૦) :

“તે એક ખૂદો જૈન સાધુ હતો. ધણે અભિમાની, ધણે કૂર !! ખીજાઓની કીર્તિને તો કાને કઠી સાંભળતો નહોતો, ખીજાઓના વૈભવને તો કઠી ફૂટી આંખે પણ જોતો નહોતો.....તેનું કપટી મન, કાળું હૃદય.....”

આ નિર્ગ્રંથ અપારબ્રહ્મી ક્ષમામૃતિ જૈન સાધુનું ચિત્રણ ! મેં આ વાર્તાનો મૂળ પાલી ભાગ જોયો છે. આ ‘મન્નિઝમનિકાય’ (સૂત્ર : ૫૬)ના ઉપાલિસુતથી લેવામાં આવેલો છે. તેમાં—‘અથ ચ્ચો દીઘતપસ્વી નિગણ્ઠો નાલન્દાય પિણ્ઠાય ચરિત્વા’ શબ્દો છે. અર્થાત્ એક દીર્ઘ તપસ્વી નિર્ગ્રંથ સાધુ નાલન્દાથી બિહ્વા લઈને. જેની મૂળ કથામાં સાધુને ‘દીર્ઘ તપસ્વી’ વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે તેને વ્યથિતહૃદયજી અભિમાની, કૂર, કપટી મન, કાળું હૃદય વગેરે અહિંસક (?) શબ્દોથી ચિત્રિત કરીને સાંભળનારાને વ્યથિતહૃદય બનાવવાની સામગ્રી ઉપસ્થિત કરી રહ્યા છે. આગળ (પૃ. ૬૫) જે ચર્ચા યુક્ત અને જૈન સાધુની વચ્ચે ચાલી છે તે પણ તેમણે અધૂરી જ આપી છે. પાલીના મૂળ ભાગમાં તેનું આ રૂપ છે :

“તપસ્વી, નિર્ગ્રંથ નાતપુત્તે પાપ માટે ક્યાં કર્મ અતાવ્યા છે ?”

“નિર્ગ્રંથ નાતપુત્ત કર્મશબ્દનો પ્રયોગ નથી કરતા. ‘દંડ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે અર્થાત્ મનોદંડ-મનથી થનારી હિંસા, વચનથી થનારી દંડ-હિંસા અને કાયાથી થનારી દંડ-હિંસા પાપ માટે-પાપની પ્રવૃત્તિને માટે કારણ બને છે. આમાં કાયદંડ મુખ્ય છે.”

“શૌતમ ! તમે કયા દંડને મુખ્ય કહો છો ?”

“તપસ્વી, હું કર્મનો પ્રયોગ કરું છું અને મન કર્મને મુખ્ય પાપનું કારણ માનું છું.” આ છે ચર્ચાનો સાર.

બા. મહાવીરે ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ (અ૦ ૮, ગા૦ ૧૦)ની આ ગાથામાં—

“જગનિસ્સણ્હિ મૂણ્હિ, તસનામેહિં થાવરેહિં ચ ।

નો તેસિમારમે દંડં, મણસા ઘયસા કાયસા ચેવ ॥”

અર્થાત્—સંસારમાં રહેલા તસ અને સ્થાવર જીવોની મન, વચન અને કાયાથી દંડ-હિંસા ન કરવી.—એ જ અતાવ્યું છે કે મન, વચન અને કાયાથી હિંસા ન કરવી જોઈએ. એમ ક્યાંઈ નથી અતાવ્યું કે આમાં કાયદંડ જ મુખ્ય છે. પ્રત્યુત્ત હિંસા અને પાપથી બચવા માટે જે ઉપાય અતાવ્યા છે તેમાં ‘આત્મદમન’ને મુખ્યતા દેવામાં આવી છે. જેમકે,

“અપ્પા ચેવ દમેયવ્વો, અપ્પા હુ ચ્ચલુ દુદ્ધમો ।

અપ્પા દંતો સુહી હોઈ, અસ્સિ લોપ પરત્થ ચ ॥”

“વરં મે અપ્પા દંતો, સંજમેણ તવેણ ચ ।”

“અપ્પાણમેવ જુજ્ઞાહિ, કિં વો જુજ્ઞેણ વજ્જથો ।

અપ્પાણમેવ અપ્પાણં, જદત્તા સુહમેહણ ॥”

“પંચિદિયાણિ કોહં, માણં માયં તહેવ લોહં ચ ।

દુજ્જયં ચેવ અપ્પાણં, સવ્વમપ્પે જિણ્ જિયં ॥”

—ઉત્તરાધ્યયન, અ૦ ૯

અંક ૧૨]

પ્રતીકાર અને પ્રત્યુત્તર

[૨૬૧

અર્થાત—“આત્મા એટલે મનનું દમન કરવું જોઈએ. આત્મા દુર્લભ છે, આત્મ-દમન કરનારો અને લોકમાં સુખી થાય છે.”

“સંયમ અને તપથી મનોદમન કરવું શ્રેષ્ઠ છે.”

“આત્મા સાથે જ યુદ્ધ કર. આજ યુદ્ધથી શું પ્રયોજન છે? આત્મા દ્વારા આત્મજ્ઞથી વ્યક્તિ સુખી થાય છે.”

“પાંચ ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તથા દુર્હૃય મનને જીતે. આત્મા-મનને જીતતાં બધું થે જીતી લેવાય છે.”

પાઠક! વિચાર કરો કે, જ મહાવીર આત્મજ્ઞી-મનોજ્ઞી અનેવાની વાત કરે છે કે દેહ-દંડ કરવાની? એ જરૂર છે કે દેહ અને વાણીનો સંયમ કરવાથી આત્મસંયમનો માર્ગ સહેજે મળે છે. પૃ. ૬૯માં જે ચિત્ર નિગંઠ નાતપુત્તનું આપવામાં આવ્યું છે તે પરંપરાથી વિરુદ્ધ છે. જ્યારે શૌર્ય સાહિત્ય તેમનો નમ્ર રહેવાનો સ્વીકાર કરે છે ત્યારે કંઈની પહેરાવીને તેમનું ચિત્ર આપવું સત્યની ઉપાસના કહી ન શકાય.

પૃ. ૭૦ પર—“નિગંઠ નાતપુત્ત કાંપી ઊઠ્યો, તેની નસેનસમાં ક્રોધની ભરતી જેવું આવી ગયું. તેણે ઉત્તેજક સ્વરે કહ્યું: ગૃહપતિ! ગૃહપતિ! । શું તું પામ્યો અને ગયો છે? શું સાચેસાચ મૌતમે પોતાના જાદુથી તારી બુદ્ધિ ભ્રમમાં નાખી દીધી છે? નિગંઠ નાતપુત્તને પોતાની સામે જોઈને પણ તું તારા આસન પર બેઠો રહ્યો છે? ગૃહપતિ! હું આને શું સમજું! તારી અચાનતા કે તારો ભ્રમ!”

આ વાક્યો છે. તેની જગ્યાએ મૂળ પાઠીમાં એટલું જ છે કે,

“एवं वृत्ते निगंठो नातपुत्तो उपाळि’

गिहपति पतद्वोच उम्मत्तोसि त्वं गिहपति, दत्तोसि त्वं गिहपति”।

અર્થાત—આમ કહેતાં નિગંઠ નાતપુત્તે કહ્યું: ગૃહપતિ! તું ઉન્મત્ત થઈ ગયો છે, વેચાઈ ગયો છે?

આમાં ન તો તેના કાંપવાનો અને ન ક્રોધથી તમતમવાનોયે ઉલ્લેખ છે. અને ન સામે આવતાં જોઈને આસનથી ન ઊઠતાં ક્ષોભહીન પ્રત્યુત્તર ઉપાલિના બુદ્ધિભ્રમ પર મીઠું કટાક્ષેય છે.

હું સર્વથા એમ નથી કહેતો કે પાલી સાહિત્યમાં પણ વિકૃત ચિત્ર નથી, પરંતુ જ્યાં પાલી સાહિત્યમાં પણ વિકૃત ચિત્ર નથી ત્યાં પોતાની અનેખી સમતા બુદ્ધિથી કોઈ મહાપુરુષ પ્રતિ હીન અને દૃષ્ટિત શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો કોઈ પણ સદાશય લેખકને ઉચિત નથી. છતાંયે વિદ્યાર્થીઓના મસ્તકમાં પ્રારંભથી જ આવાં સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટાંતીઓતપ્રોત ભાવો હૂંસી દઈ નવી પેઢીને દૂષિત કરવી એ રાષ્ટ્રહત્યા તો છે જ ને આત્મહત્યા પણ.

આખા પુસ્તકમાં નિગંઠ નાતપુત્તને એકવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાનું જ્ઞમાન પણ તેમને મળી શક્યું નથી. રાજકુમાર અભય (પૃ. ૭૫)ની વાર્તામાં નિગંઠ નાતપુત્તના સંબંધમાં આ શબ્દો “આણક કૂટનીતિય આચાર્ય? રાજકુમારની આકૃતિ

૨૬૨]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૧૫

જોવામાં ક્યારે ચૂકવા લાગ્યો !” તે સમયે કહેવામાં આવ્યા છે કે જ્યારે અભયકુમારને નિગંઠ નાતપુત્ર ગૌતમ સાથે વિવાહ કરવા માટે કરી રહ્યા છે.

એક તો પરમ અહિંસક અનેકાંતવાદી મહાત્રમણ મહાવીર કોઈની સાથે વાદ કરવા માટે અભય કુમાર જેવા અશાસ્ત્રને કહે એ સંભવ જ નથી. કેમકે આ વિવાહશૈલીનું ચિત્રણ પાલીમાં છે તે સાચેસાચ અનેકાંશનાદી અથવા અનેકાંતવાદીનો મત હતો. ત્યારે “આલોક અને કૂટનીતિજ્ઞ” વિશેષણ વ્યથિતહૃદયજ્ઞના પોતાના છે, જેને તેમણે પોતાની અપૂર્વ સહાનુભૂતિ અને સમતાની ભાવનાથી સંભવતઃ પ્રયુક્ત કર્યા છે. !!! પાલી ભાષામાં સંવાદનો આ મત છે:

“શું ભંતે ગૌતમ! તથાગત આવી વાણી ખોલી શકે છે જે ખીજાને અપ્રિય અને અમનોહર લાગે?” એવું પૂછતાં જો તેઓ ‘હા’ કહે તો કહેવું કે તો પછી તથાગત અને સાધારણ આદમીમાં અંતર શું? જો તેઓ કહે કે ‘નહી’ તો કહેવું કે તો પછી આપે દેવદત્તને ભવિષ્યવાણી કેમ કહી કે—દેવદત્ત નરકે જશે, દેવદત્ત દુર્ગતિમાં જશે, દેવદત્ત કલ્પકાળ સુધી નરકમાં રહેશે. દેવદત્ત અચિકિત્સ્ય છે આપનાં આ વચનો દેવદત્તને અપ્રિય લાગ્યાં હશે. તે અસંતુષ્ટ થયો હશે. આ રીતે ખેતરરી પ્રશ્નોત્તરને ગૌતમ ન ગળી શક્યા કે ન બહાર કાઢી શક્યા.”

એ પછી જ્યારે રાજકુમાર અભય ગૌતમ છુદ્ધ સાથે વાદ કરે છે ત્યારે ગૌતમ જે ઉત્તર આપે છે તે જોવાયોગ્ય છે:

“ન સ્વો ત્ય રાજકુમાર પક્કસેનાતિ ।”

અર્થાત—આ પ્રશ્નોને ઉત્તર એકાંશ—સર્વથા ન કહી શકાય. આને વ્યથિતહૃદયજ્ઞે અધૂરારૂપમાં ઉદ્ધૃત કરીને સમાપ્ત કરાવી દીધો છે અને અભયકુમારના મોંએ કહેવાડાવું છે કે—

“નાશ થાઓ તારો, નિગંઠ નાતપુત્ર! તે તારી માયામાં ફસાવીને મને ખેવકૂંડે બનાવ્યો.”

આમજ એથી જે વધીને લખે છે: “તેણે નિગંઠ નાતપુત્રનો દંભ ગૌતમ સામે ખુદલો કરી દીધો.”

ખેદ થાય છે કે સમતા અને અહિંસાની દુહાઈ દેનારા લેખક પોતાની વાર્તાઓમાં કયા પ્રકારે સાંપ્રદાયિક સાહિત્યનો આશરો લઈને તેને પોતાની હલકી કલમથી વધુ ઘેરા બનાવે છે! જે લ. મહાવીરે જિંદગીભર અનેકાંતવાદનો ઉપદેશ આપ્યો અને એ સમજાવ્યું કે પ્રત્યેક વાતને અનેક દષ્ટિકોણથી જોવી જોઈએ, સર્વથા એકાંશિક કોઈ વસ્તુ નથી. ત્યારે તેમના જ માથે આ દુષણ લગાડવામાં આવે કે તેમણે એકાંશિક વાત કહી છે. આ પ્રશ્નોત્તરમાં જે વાત હતી. જે અપ્રિય વાત ખોલત તો તથાગતની વિશેષતા શી? જો નથી ખોલતા તો દેવદત્તના વિષયમાં અપ્રિય વાત શા માટે કહી? છુદ્ધ તેને તરકાબથી ઠાળી દીધી. અને સમજાવી દીધું કે અપેક્ષા અને પરિસ્થિતિથી અપ્રિય કહે પણ છે : અને નથી પણ કહેતા. આ સીધી સાદી ઘટનાને કંઈક વિકૃત રૂપ પાલીમાં મળ્યું અને હિંદી

અંક ૧૨]

પ્રતીકાર અને પ્રાયત્તર

૨૧૩

વાર્તામાં તો વ્યથિતહૃદયજીએ કમાલ જ કરી દીધી. તે પછી “નાશ થાઓ તારો નિમંડે...” જે દેવ અને ઘૃણાના, શબ્દોથી મહાવીરનું સ્મરણ કરાવ્યું છે તેમના સંબંધમાં એક લેખકના હિસાબે અમારે પણ લગભગ વંત અને વ્યથિત થવું પડે છે. પાલીમાં તો આ વાદમાં “જ્યારે શુદ્ધ અનેકાંશિક પક્ષ લઈ લીધો ત્યારે :નિમંડનો વાદ નજી—સમાપ્ત થઈ ગયો.” આવું કથન છે જ્યારે આ મહાશય લ૦ મહાવીરને આવા તુચ્છ શબ્દોથી સ્મરણ કરાવી રહ્યા છે !

બ. મહાવીરની માનસઅહિંસાનો મૂલ આધાર એ છે કે તેઓ વસ્તુવિચારને અનેક દૃષ્ટિઓથી કરાવવા ધૃત છે અને ખીજની વાતનો—પછી બને તે વિશેષી જ કેમ ન હોય—સહાનુભૂતિ અને સમતાથી વિચાર કરાવવા આજે છે. તેમના અનેકાંતમ્ય અહિંસક માનસને સમજ્યા વિના લેખક આ પ્રકારે વાર્તાઓમાં અપમાનજનક વાર્તા લખીને કલમને કલંકિત કરી તો રહ્યા જ છે, સાથેસાથ ન કેવળ એ મહાપુરુષ અને એ સંસ્કૃતિ પ્રતિ જ પરંતુ સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રતિ અન્યાય કરી રહ્યા છે.

આશા છે કે—વ્યથિતહૃદયજી પોતાના “દો શબ્દ”માં લખેલા આ શબ્દોને ફરીથી વાંચવાની કૃપા કરશે કે—“આ વાર્તાઓએ મને ક્યાંતો ક્યાં પહોંચાડી દીધો છે ! હું સમજી ગયો કે સાચે જ દયા, સમતા, સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ જ સંસારમાં જીવન છે.” અને આ સમજનો કૃપાકોણ આ મહાપુરુષને સમજવામાં લગાડે અને પુસ્તકના આગામી સંસ્કરણમાં આ વિષયને દૂર કરી આત્મસંશોધનનો પરિચય આપે.

જહવામાં આવ્યું છે કે આ પુસ્તક ખોડના પાઠચક્રમાં નિયત રહ્યું છે. જો આ વાત સાચી હોય તો આપણી અસાપ્રદાયિક સરકારનું કર્તવ્ય છે કે આ પ્રકારના દૂષિત અને ઘૃણાજનક પુસ્તકનો પ્રચાર તત્કાળ રોકે. [“ચોનોદય ” [૧૪]માંથી અનુવાદિત]

સુભાષિત

ક્ષણિ ખંડકે ક્ષણિ અહિં લઉ,	ક્ષણિ પુરઉ ક્ષણિ લીક;
સવે સરીખા સસિહરહ,	દૈવિ ન દીધા દીક ૧૬.
દૈવિઈ દીધી દુન્નિ ગઈ,	ધ તૂરઈ કુસુ મ રસ;
કઈ તુદૈવિણુ ધરિ યરઈ,	કઈ સિરિ ચરઈ હરસ્સ ૧૭.
મહિઆં મહીઅલિ નવિ કરઈ,	કજજ પરાચું કોઈ;
સૂકા સર લણી હંસડઈ,	જિમ નવિ સામહઈ જોઈ ૧૮.
જિમ જિમ સજજણુ સંભરઈ,	તિમ તિમ બા(વા)ધઈ નેહ;
ગાઠઈ ગાજિમ પાપીઆ,	છાનઈ વરિસિ નિમેહ ૧૯.
ગોરી નયણાં અપચાં,	જિવટિ જાતાં વારિ;
કઈ કંટાલી વાડિ કરિ,	કઈ ધરિ બઈકાં આરિ ૨૦.

અનેક-સંધાન-કાવ્યો

લેખક પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા એમ. એ.

અર્થ—‘સંધાન’ એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. કાશ્મીર એના બાર અર્થ દર્શાવાયા છે: (૧) જોડવું તે, (૨) મિશ્રણ, (૩) બાણ તાંકવું તે, (૪) સાંધ (સુલેહ), (૫) સંપ, (૬) સાંધો, (૭) તૃષ્ણા જગડવા માટે ખાવાની ચીજ, (૮) દારુ ગાળતો તે, (૯) એક જાતનું મઘ, (૧૦) સ્તંભક પ્રયોગો વડે ચામડીનો સંકેત કરવો તે, (૧૧) એક જાતની કાંચ અને (૧૨) આશ્રય. આ પૈકી પહેલો, બીજો અને છેલ્લો અને એક રીતે છઠ્ઠો એટલા જ અર્થ પ્રસ્તુત છે. છેલ્લો અર્થ પહેલાં વિચારીશું.

દ્વયાશ્રય-કાવ્યો—મે હેતુની ગરજ સારી—પ્રે વસ્તુને આશ્રય આપે એવા કાવ્યને ‘દ્વયાશ્રય-કાવ્ય’ કહે છે. પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ રચ્યું છે એ સમગ્રય તે માટે ગુજરાતના ભદ્રિ કવિએ શ્રીધર રાજની ‘વલ્લી’ નગરીમાં રહીને ભદ્રિકાવ્ય રચ્યું છે.^૧ ૧એ પ્રકીર્ણ, પ્રસન્ન, અલંકાર અને તિહન્ત એ ચાર ભાગોમાં વિભક્ત છે. વ્યાકરણમાં આવતાં ઉદાહરણો ક્રમસર અપાયાં નથી. વળી એમાં કોઈ તાત્કાલિક ઇતિહાસ આલેખાયો નથી. એ બંને બાજતો ઉપર ‘કાલિકાલસર્વજ’ હેમચન્દ્રસૂરિએ ધ્યાન આપ્યું છે. એથી એમની દ્વયાશ્રય કાવ્યની રચના ભદ્રિ કરતાં પાછળની હોવા છતાં ચડે છે. હેમચન્દ્રસૂરિએ સિદ્ધહેમચન્દ્ર નામનું વ્યાકરણ આઠ અધ્યાયમાં રચ્યું છે. પહેલા સાતમાં સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ છે અને આઠમાં પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓનું—મરહટ્ટો (માહારાષ્ટ્રી), સોરસેણી (શૌરસેની), માગઢી (માગધી), પેસાઈ (પૈશાચી), ચૂલિયા પેસાઈ (ચૂલિકા પૈશાચી) અને અવખંસ (અપખંશ)નું વ્યાકરણ છે. પહેલા સાત અધ્યાયોને અનુલક્ષીને સંસ્કૃત-દ્વયાશ્રય-કાવ્ય છે. અને છેલ્લા અધ્યાયને અંગે પ્રાકૃત-દ્વયાશ્રય કાવ્ય છે. પહેલા કાવ્યમાં વીસ સર્ગ છે. એમાં ‘ચૌલુક્ય’ વંશના ‘મૂળરાજ’થી માંડીને કુમારપાલ જૈન થયા ત્યાં સુધીની હકીકત છે. આ કાવ્યને ચૌલુક્યવંશોત્કીર્તન પણ કહે છે. બીજા કાવ્યમાં કુમારપાલના રાજ્ય અમલનું વર્ણન છે. એ કુમારપાલ-ચરિત્ર તરીકે ઓળખાય છે. ચૌલુક્યવંશોત્કીર્તન ઉપર વિ. સં. ૧૩૧૨માં અભયતિલક ગણિએ ટીકા રચી છે. એવી રીતે કુમારપાલચરિત્ર ઉપર પૂર્ણકલશ ગણિએ વિ. સં. ૧૩૦૭માં ટીકા રચી છે. આ બંને દ્વયાશ્રય-કાવ્યો ગુજરાતના ઇતિહાસના તેમજ સમાજ-શાસ્ત્રના અભ્યાસીને ઉપયોગી છે. પહેલામાંથી તે સામાજિક રીતરિવાજો વગેરેની માહિતી ગુજરાતીમાં અપાઈ છે.^૨

૧. લીમ નામના એક કાશ્મીરી કવિએ પણ ભદ્રિની પેઠે વ્યાકરણ રચ્યું છે.

૨. જૂઓ રામલાલ યુ. મોદીનું પુસ્તક નામે “સંસ્કૃત ‘દ્વયાશ્રય’ કાવ્યમાં મધ્ધકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ” આ પુસ્તક યુ. વ. સો. તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૨માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે.

અંક ૧૨]

અનેકસંધાનકાવ્યો

[૨૬૫

એક સમયે ગુજરાતમાં કાલાપક અને કાતાંત્ર વ્યાકરણોને વિશેષ પ્રચાર હતો. કાતાંત્ર વ્યાકરણ ઉપર દુર્ગસિંહની વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ સમજવામાં સરળતા રહે એ ઉદ્દેશથી જિનદસસૂરિના શિષ્ય જિનપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૫૬માં દ્વિયાશ્રય-મહાકાવ્ય સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. એને ઐણિક-દ્વિયાશ્રય-કાવ્ય પણ કહે છે. આમાં મહાવીરસ્વામીના અનન્ય ભક્ત ઐણિક રાવળનું વૃતાંત છે. આ કાવ્ય “જૈનધર્મ” વિદ્યાપ્રચારક વર્ગ” (પાલીતાણા) તરફથી ઈ. સ. ૧૬૦૫માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે. આ કાવ્ય ઉપર એક અવચૂરિ છે.

દ્વિસંધાન-કાવ્યો—કાવ્યના પ્રત્યેક પદના અખંડે અર્થો નીકળે એ જાતના કાવ્યને ‘દ્વિસંધાન-કાવ્ય’ કહે છે. વિ. સં. ૧૦૯૦માં નેમિ-ચરિત્ર રચનારા સુરાચાર્યે જૈનેના પહેલા અને બીજામાં તીર્થંકરના—જ્ઞપભદ્રે અને નેમિનાથના ચરિત્રરૂપે ચમત્કારી દ્વિસંધાન-કાવ્ય રચ્યું છે. એ જ્ઞપભદ્ર-નેમિ-કાવ્ય તરીકે ઓળખાય છે. પ્રભાવકચરિતમાં “સુરાચાર્ય-પ્રબંધ” (પ્લો. ૨૫૪)માં ‘દ્વિસંધાન’ શબ્દ આ કાવ્યને અંગે વપરાયો છે.

‘જ્ઞપદ’ ગચ્છના અભિતદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચન્દ્રે પણ ઉપયુક્ત એ તીર્થંકરોના જીવનવૃત્તાંતને રજૂ કરતું નાભેય-નેમિકાવ્ય સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. આ પણ ‘દ્વિસંધાન-કાવ્ય’ છે. એનું સંશોધન કવિ શ્રીપાલે કર્યું હતું.

રાઘવ-પાંડવીય-કાવ્ય—જેમ સ્વેતાંશરમાં ઉપયુક્ત દ્વિસંધાન-કાવ્યો છે તેમ દ્વિગંધરમાં પણ છે. દ્વિ. ધર્મજયે રાઘવ-પાંડવીય નામનું ‘દ્વિસંધાન-કાવ્ય’ સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. સ્વે. વર્ષમાનસૂરિએ ગણુરતનમહોદધિમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ કાવ્ય ટીકા સહિત “કાવ્યમાલા” ઈ. સ. ૧૮૬૫માં છપાયું છે. એના ઉપર બીજી પણ ટીકાઓ છે જ, જુઓ જિનરતનકોશ (પૃ. ૧૮૫).

ચતુઃસંધાન કાવ્ય—“દ્વિગંધર જૈન ગ્રંથકર્તા ઔર ઉનકે ગ્રંથ”માં મનોહરે તેમજ શોભને આ નામનું એકેક કાવ્ય રચ્યાનો ઉલ્લેખ શ્રી. અમરચંદ નાદટાએ એમના લેખમાં કર્યો છે. ૧ પણ એની નોંધ જિનરતનકોશમાં નથી. વળી આ કાવ્યદ્વારા કથા ચાર ચાર અર્થો વિવક્ષિત છે તે પણ જાણવું પાડી રહે છે.

સપ્તસંધાન-કાવ્યો—જેમ જૈન સ્વેતાંશર કૃતિઓ તરીકે દ્વિસંધાન કાવ્યો રચાયાં છે તેમ દ્વિસંધાન, ચતુઃ સંધાન, પંચ-સંધાન કે પદ્મસંધાન કાવ્ય રચાયું હોય એમ જાણવું નથી.

સપ્તસંધાન-કાવ્ય—કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિએ રચ્યું હતું એમ મેધવિજય-ગણિના સપ્તસંધાન મહાકાવ્યના પ્રશસ્તિગત ઉલ્લેખ ઉપરથી જાણાય છે. વિશેષમાં અહીં કહેવાયું છે તેમ આ ગણિના સમયમાં એ ઉપલબ્ધ ન હતું. આમ આપણે એક વિશિષ્ટ કૃતિ ગુમાવી છે.

મેધવિજયગણિએ આ અપૂર્વ કૃતિ વિ. સં. ૧૭૬૦માં સંસ્કૃતમાં નવ સર્ગમાં રચી છે. એમાં સાત મહાપુરુષોનું—જ્ઞપભદ્રે, શાંતિનાથ, નેમિનાથ અને પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામી એ પાંચ વિશેષતઃલોકપ્રિય તીર્થંકરોનું તેમજ સીતાપતિ રામચન્દ્રનું અને વાસુદેવ કૃષ્ણનું ચરિત્ર ગૂંચવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક પદના સાત સાત અર્થો થાય છે,

૧ આ લેખ આગળ ઉપર નોંધાયો છે.

૨૬૬]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૧૫]

આ હકીકત નવમાં સર્ગના ૩૧મા પદમાં “સત્તાર્થસન્ધાનજકાવ્યમેતત્” એ પંક્તિ દ્વારા અંચકારે પોતે કહી છે. આ અમતકારી કાવ્ય ઉપર અંચકારે ટીકા રચ્યાનું કહેવાય છે. મૂળ કૃતિ “અભયદેવસરિ અંચમાલા”માં ખિકાનેરથી તેમજ “જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાલા” (બનારસ)થી ઈ. સ. ૧૯૧૭માં છપાઈ છે. શ્રીવિજયાચૃતસરિકૃત સરણી નામની ટીકા સહિત આ કાવ્ય “જૈન સાહિત્યવર્ષક સભા” (સુરત) તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૦માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે. એમાં ગુજરાતી પ્રાસ્તાવિકમાં આ કાવ્યની અનુપમતા દર્શાવાઈ છે અને એનો પરિચય પણ અપાયો છે.

“દિગંબર જૈન અંચકર્તા ઔર ઉનકે અંચ” માં દિ. જગલાથે સરેતસંધાન કાવ્ય રચ્યાનું અને એના ઉપર પુષ્પસેનની ટીકા હોવાનું શ્રી. નાહટાએ કહ્યું છે, પરંતુ એ વાત સાચી છે કે કેમ તે તપાસવું બાકી રહે છે.

અતુલિંશતિસંધાન—જૈનોના ચોવીસે તીર્થંકરોના સંબંધમાં ઘટી શકે એવું એક સંસ્કૃત પદ દિ. જગલાથ પંક્તિ વિ. સં. ૧૬૯૯માં રચ્યું છે. આ પદને અતુલિંશતિ સંધાન એ નામે ઓળખાવાય છે. એના ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા છે. આ એક જ પદ સ્વલ્પ સખારામ દોશી (સોલાપુર) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. સંસ્કૃત અને હિંદી ટીકા સહિત છપાયેલ પુસ્તકમાં એક જ પદ—અભયત જુદા જુદા પદ્મહેલ-પૂર્વક છે.^૧

પંચવિંશતિસંધાન કાવ્ય—સોમતિલકસરિએ ઓસિદ્ધાર્થનરેન્દ્ર થી શરૂ થતું ૧૨ પદનું વીરજિનસ્તવન રચ્યું છે, એના પ્રત્યેક પદના પચ્ચીસ પચ્ચીસ અર્થો થાય છે. ચોવીસ અર્થો મુદ્રવલદેવ વગેરે ૨૪ તીર્થંકરોનો અને પચ્ચીસનો અર્થ કર્તાના ગુરુની સ્તુતિરૂપ છે. આ સમગ્ર કાવ્ય એ જોયું નથી એટલે પદની સંખ્યા વગેરેની ચકાસણી કરવી બાકી રહે છે.

શતાર્થી—એક જ પદના અનેક અર્થ થાય ત્યારે એની ‘સંધાન-કાવ્ય’ તરીકે ગણના કરવી બ્યાબખી ગણીએ તો જૈન સ્વેતામ્બર મુનિવરોએ એકેક પદના સો સો અર્થ થાય એવી શતાર્થીઓ રચી છે તે પણ ‘શતસંધાન-કાવ્ય’ ગણાય. નીચે મુજબની શતાર્થી ગણવામાં છે:—

(૧) બપ્પલકિસરિએ ‘ત-તી સીઅલી’થી શરૂ થતા પદોના કરેલા ૧૦૮ અર્થો ૩૫ શતાર્થી.^૨

(૨) હેમચન્દ્રસરિના શિષ્ય વર્ધમાનમણિ કૃત શતાર્થી. એમાં એમણે પોતાની કૃત કુમારવિહારપ્રશસ્તિ (સં. ૭)ના ૧૧૬ અર્થ કર્યા છે.^૨

(૩) સોમપ્રભસરિએ વસંતતિલકા છંદમાં રચેલા એક પદની શતાર્થી. આના ઉપર સ્વોપમ વૃત્તિ છે.^૩

૧ જિનવલ્લકાશ (પૃ. ૧૧૬)માં પણ એક જ પદનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે “જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર” (ભા. ૮, ૧, પૃ. ૨૪)માં પ્રત્યેક સ્લોકના ચોવીસ ચોવીસ અર્થ થાય છે એ મતલબનું વિધાન શ્રી. અમરચંદ નાહટાએ “જૈન અનેકાર્થસાહિત્ય” નામના લેખમાં કર્યું છે, પણ એ વાત બરાબર નથી.

અંક ૧૨]

અનેક સંધાન કાવ્યો

[૨૬૭

(૪) જિનમાણિક્યસૂરિએ વિ. સં. ૧૫૩૯માં રચેલી શ્લોકો.

(૫) ધર્મદાસ ગણિકૃત ઉવચ્ચેસમાલાની ૫૧ મી ગાથાને અંગે ઉદયધર્મે વિ. સં. ૧૬૦૫ માં રચેલી શ્લોકો. ૪

(૬) માનસાગરે રચેલી શ્લોકો. આ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૨, શ્લો. ૧૦)ને અંગે છે.

(૭) અચાતકતૃક શ્લોકો.

(૮) જયસુંદરસૂરિએ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૨, શ્લો. ૫)ને અંગે રચેલી શ્લોકો.

(૯) રતનાકરવતારાંકા (શ્લો. ૧) ને લગતી શ્લોકો. ૫

પંચ શ્લોકો—જેમ શ્લોકોમાં રચાઈ છે તેમ એક પંચ શ્લોકો શ્લોકોને લાભવિજયે યોગશાસ્ત્ર આઠ પછને અંગે રચી છે, પણ આની કાંઈ પ્રત મળતી હોય એમ જણાતું નથી; નહિ તો જિનરત્નકોશમાં એનો ઉલ્લેખ હોત એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય. જેમ જેનોએ અનેક સંધાન-કાવ્યો રચ્યાં છે તેમ વૈદિક હિંદુઓએ પણ રચ્યાં છે. તેમાં દ્વિ-સંધાન-કાવ્યો નીચે મુજબ છે :—

ચૌર-પંચાશિકા—આમાં શશિકલા અને દુર્ગાનું ચરિત્ર છે. એના કર્તા બિલ્હણ ઉર્ફે સુંદર છે. એમનો સમય ઈ. સ. ૧૦૯૦ ની આસપાસનો મનાય છે.

દ્વિ-સંધાન-કાવ્ય—લોભકૃત સુંગારપ્રકાશમાં ઠંડીએ આ કાવ્ય રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે એમ શ્રી. નાહટાએ એમના લેખમાં કહ્યું છે. મૂળ પુસ્તક મારી સામે નથી.

નલ-હુરિશ્ચન્દ્રીય—પૂર્વાનુપૂર્વી પ્રમાણે પદો વાંચતા-વિચારતા આ કાવ્ય નલની કથા પૂરી પાડે છે. ન્યારે પશ્ચાનુપૂર્વી પ્રમાણે-બિલ્હણ ક્રમે પ્રત્યેક પદ વિચારતા હુરિશ્ચન્દ્રની વાર્તા જાણવા મળે છે. આમ આ વિલક્ષણ કાવ્ય છે. એના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. આના ઉપર એક ટીકા છે. આ કાવ્યનું છેલ્લું પદ વિશેષતઃ ચમત્કારી છે, કેમકે એના ચારે ચરણો પૈકી પ્રથમે ચરણની રચના એવી છે કે એ સુલટી અને બિલટી રીતે વાંચતાં એકની એક રહે છે. એવા ચિત્રો પણ જોવાય છે કે જે બે બિન્ન બિન્ન બાજુએથી જોતાં બે બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિનાં ચિત્ર રજૂ કરે છે.

પાર્વતી-રુકિમણીય—આ કાવ્યમાં કર્તા વિદ્યામાધવે પાર્વતીનાં લગ્ન શંકર સાથે અને રુકિમણીનાં કૃષ્ણ સાથે વર્ણવ્યાં છે ઈ. સ. ૧૧૩૮ ની લગભગમાં આ કાવ્ય રચાયું છે. આના કર્તાએ વર્ણવેલમાં પોતાને બાણ, સુમંથુ અને કવિરાજ પછી ચોથા લેખક તરીકે ઓળખાવેલ છે.

૨-૩ આ બંને અનેકાર્થસાહિત્ય સંબંધ (ભા. ૧)માં જ છપાયેલ છે. ૪ જુઓ પાઈય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય (પ. ૧૫૦) માં પુસ્તકમાં 'મે' 'પાઈય' અનેકાર્થી સાહિત્યની નોંધ લીધી છે.

૫ જુઓ જૈન સ્તોત્ર સન્દોહ (ભા. ૨)ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૧-૨૨).

૬ “લીલાકલોમધ્યમલોકલાલી, ત્યાગી સુખી મુગ્ધ મુખી સુગીત્યા ।
સમાપ્રયાનજ્ઞનયા પ્રભાસસહાસયા તત્ર તયા સહાસ ॥”

૨૬૮]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૧૫

યાદવ-રાઘવીય—૧૭ મી સદીના વેંકટાધ્વરિએ મહાભારત અને રામાયણુ એ બંને હકીકત આ કાવ્યમાં વણી લીધી છે.

૧૯ મી સદીના કૃષ્ણમુર્તિએ કંકણુ-બંધ-રામાયણુ રચ્યું છે. આ એક જ પદ્ય પૂરતું છે, પરંતુ એ 'કંકણુ'ના આધારે છે. એમાં ૩૨ અક્ષરો છે. એમાંના કોઈ પણ અક્ષરથી એ શરૂ કરી કાળીથી જમણી બાજુ અને જમણીથી કાળી બાજુ વાંચતાં ૬૨ (૬૪?) પદોની માળા અને છે. એને એકની નીચે એક લખતાં એ કાવ્ય થાય છે. ૧

રસિક-રંજન—રામચન્દ્રે ઈ. સ. ૧૫૨૪માં આ કૃતિ રચી છે. એના શૃંગાર તેમજ વૈરાગ્ય એમ બે વિષયોને અનુસરતા અર્થ થાય છે. આને લઈને એ સોમપ્રભાસુર કૃત શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી તેમજ દિવાકરે રચેલી શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણીનું સ્મરણ કરાવે છે. સોમપ્રભાસુરની કૃતિ મારા ગુજરાતી અનુવાદ સહિત છપાઈ છે. દિવાકરની કૃતિ ઈ. સ. ૧૯૧૬માં પ્રકાશિત થઈ છે.

રાઘવ-પાંડવીય—કીર્તિનારાયણના પુત્ર કવિરાજે રામાયણુ અને મહાભારતના પ્રસંગો આ કાવ્યમાં ગૂંથ્યા છે અને એમ કરીને રામ અને પાંડવોના ચરિત્ર રજૂ કર્યાં છે. આ કવિનો સમય ઈ. સ. ની ૧૨ મી સદી હોવાનું એમ. કૃષ્ણમાચારિએ એમની કૃતિ નામે ૨ History of Classical Sanskrit Literature (p. 83)માં સૂચવ્યું છે. કવિરાજે પોતાને વકોકિતની બાબતમાં સુખંધુ અને બાણની સાથે સરખાવેલ છે. કવિરાજની આ કૃતિ 'કામદેવ' અંકથી લક્ષિત છે. (જુઓ પૃ. ૧૮૯)

રાઘવ-નૈપથીય—હરહરો ઈ. સ. ૧૮મી સદીના પ્રારંભમાં આ કાવ્ય દ્વારા રામ અને નલ એ બેનો પરિચય કરાવ્યો છે. એના ઉપર એમણે બંને ટીકા રચી છે.

રામચરિત અને આનંદકાવ્ય—આ બંનેના કર્તા સંખ્યાકરનંદિન છે. રામચરિતમાં કર્તાએ રામનું તેમજ એમના આશ્રયદાતા રામપાલનું વૃત્તાંત આલેખ્યું છે.

રાઘવ-યાદવીય—કૃષ્ણસુરિના પુત્ર સોમેશ્વરે આ ૧૫ સર્ગના કાવ્યમાં રામ અને કૃષ્ણના ચરિત્ર આલેખ્યાં છે. આ કાવ્ય છંદશાસ્ત્રની કૃતિની પણ ગરબ સાથે છે. એના ઉપર કોઈકની ટીકા છે.

રઘુનાથ આચાર્ય, વાસુદેવ અને શ્રીનિવાસે પણ આ નામનું એકેક કાવ્ય રચ્યું છે.

રામ-કૃષ્ણ-વિલોમકાવ્ય—આ ૩૮ પદ્યનું કાવ્ય રામ અને કૃષ્ણ સંબંધી હકીકતો રજૂ કરે છે. દરેક પદ્યનો પૂર્વાર્ધ બીજામાં બેલટા ક્રમે વાંચવાનો છે. આના કર્તાનું નામ સૂર્યકવિ યાને સૂર્યદાસ છે. એઓ 'દૈવસંહિત' પણ લેખક છે. એઓ ખગોળ-જ્ઞાત્રી હતા. એમણે ઈ. સ. ૧૫૩૯ માં સૂર્યપ્રકાશ અને ઈ. સ. ૧૫૪૨ માં લીલાવતી ઉપર ટીકા રચેલ છે.

શ્રી. નાહટાએ 'કૃષ્ણ વિલોમકાવ્ય' એવું નામ રજૂ કર્યું છે તે બરાબર નથી.

૧ અર્ધ વાળ્યકાર શાસ્ત્રીએ પણ કંકણુ-બંધ-રામાયણુ રચ્યું છે. એમાંથી લક્ષણતાં ૬૪ પદોના સમાસને બધાં રીતે પૃથક્ કરતાં ૧૨૮ પદો બને છે.

૨. આ કૃતિ (પૃ. ૧૮૯, ૧૯૫ અને ૩૩૯)માં જૈન તેમજ અજૈન અનેક સંધાન કાવ્યો વિષે નોંધ છે અને આ લેખમાં જે અજૈન કૃતિઓ નોંધી છે તે આ અંચને આભારી છે.

અંક ૧૨]

અનેક સંધાન કાવ્યો

[૨૬૯

હૃરિશ્ચન્દ્રોદય—અનંતસુરિએ આ કાવ્ય ૨૦ સર્ગમાં રચ્યું છે. એમાં એમણે 'સત્યવાદી' હૃરિશ્ચન્દ્ર અને પોતાના આશ્રમદાતા નામે હૃરિશ્ચન્દ્ર એમ ઉલ્લેખનો વૃતાન્ત આલેખ્યો છે.
ત્રિ-સન્ધાન-કાવ્યો

જેમ અઢીનોએ દ્વિ-સન્ધાન-કાવ્યો રચ્યાં છે તેમ તેમણે ત્રિ-સન્ધાન-કાવ્યો પણ રચ્યાં છે. એ હવે હું વિચારું છું:—

આયોધ્યાકર—ધનરુષામે આ કાવ્યદ્વારા કૃષ્ણ, નલ અને હૃરિશ્ચન્દ્ર એમ ત્રણની કથા આલેખી છે. આના ઉપર ટીકા છે.

યાદવ-રાઘવ-પાંડવીય—મહીસુરના 'ઉદયેન્દ્રપુરમ'ના અનંતાચાર્યે આ કાવ્ય રચ્યું છે. એમાં એમણે કૃષ્ણ, રામ અને પાંડવોની કથા આપી છે. એમની પુત્રી ત્રિવેણી કવયિત્રી હતી.

શ્રી નાહટાએ આ જ કાવ્યને રાઘવયાદવીય કહ્યું હોય એમ લાગે છે. જે એમ જ હોય તો એ પણ બગબર નથી.

રાઘવ-યાદવ-પાંડવીય—અનંતનારાયણના પુત્ર ચિદંબરે આ કાવ્યદ્વારા રામાયણ, ભાગવત અને મહાભારત એ ત્રણમાંની કથાઓ રજૂ કરી છે. આ કાવ્ય ઉપર કવિના પિતાએ ટીકા રચી છે. રાજ વેંકટ પહેલો (ઈ સ. ૧૫૮૬-૧૬૧૪) કવિનો આશ્રમદાતા હશે એમ H. C. S. E. C. P. 191 માં ઉલ્લેખ છે.

પંચ-સાધન-કાવ્ય

પંચકલ્યાણચંપૂ—ઉપર્યુકત ચિદંબરે રામ, કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, શિવ અને સુબ્રહ્મણ્ય એમ પાંચનાં ચરિત્ર આ ચંપૂમાં વર્ણવ્યાં છે. આના ઉપર ચિદંબરે ભતે ટીકા કરી છે. આ ઉપરાંતનું પંચ-સંધાન-કાવ્ય અન્ય કોઈ અઢીને રચ્યાનું ભણવામાં નથી.

નિર્માણનું કારણ—સંસ્કૃત ભાષામાં અને પાર્શ્વમાં અનેકાર્થી સાહિત્ય જે જ્ઞેવાય છે તે એકાદ્ધરી કોશ અને પર્યાયોની સમૃદ્ધિને મુખ્યત્વે આભારી છે. પાર્શ્વમાં શતાથી ઉપરાંત અનેક પદ્ધત્મક કોષ કાવ્ય વિવિધ અર્થોને આપીને યોગ્યેણું મળતું નથી એ નવાઈ જેવું છે, કેમકે આ ભાષા તો શબ્દના અનેકાર્થવની બાબતમાં સંસ્કૃત કરતાં પણ ચડે તેવી છે.

પ્રાચીનતા—અનેક પદ્ધત્મક અનેક સંધાન કાવ્યમાં દ્વિસંધાન કાવ્યની રચના કરનાર તરીકે ઢંડી અગ્રસ્થાન ભોગવે છે પણ એમની કૃતિ મળતી નથી. એટલે ઉપલબ્ધ સાહિત્ય વિચારતાં શ્વેતાંશરમાં સુરાચાર્યની અને દ્વિંબરેમાં ધનંજયનું નામ ગણાવી શકાય અને એ રીતે ઢીનોએ આ દિશામાં પહેલ કરી ગણાય.

એક પદના ઓછામાં ઓછા ચૌદ અર્થ કરનાર વસુદેવહિંડીના કર્તા સંવદાસ-મણિ છે એમની પૂર્વે કોઈએ એક પદના આટલા પણ અર્થ કર્યાં હોય એમ ભણાતું નથી.

“રાજાનો દ્વદતે સૌંક્ય”ના ઓછામાં ઓછા આઠ લાખ અર્થ સમયસુંદરે કર્યાં છે અને એ કૃતિ મેં સંપાદિત કરી છે.

‘મંતે’ જેવા એક શબ્દના વિવિધ અર્થો વિશેસાવરસયભાસમાં નજરે પડે છે.

આ પ્રમાણે ઢીન અને અઢીન અનેક-સંધાન-કાવ્યોનો રચૂળ પરિચય પૂરો થાય છે. અઢીન શતાથી વગેરે હોય તો તેની નેવિ બાકી રહે છે. પણ એ આગળ ઉપર વિચારાશે.

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’નું પંદરમા વર્ષનું વિષયદર્શન

પ્રતીકાર :

‘પ્રજ્ઞામંધુ’ પત્રના ટીકાકારને પ્રત્યુત્તર :	સંપાદક	:	૩
સાંપ્રદાયિકતાના નામે જૈનધર્મ પ્રત્યે આટલી સૂચ :	(‘જૈન’)	:	૪
પ્રતીકારની પેરવીનાં સુક્ષ્ણ :	(‘જૈન સંદેશ’)	:	૮
શ્રુતિવાદ સામે :	સંપાદક	:	૪૫
ઈતિહાસની વિઠ્ઠાળતા :	અભ્યાસી	:	૫૫
શ્રી સુરેશ્ચ માધીના ખુલાસા અંગે :	(‘જૈન’)	:	૭૮
જૈન ઇતિહાસનો એક વધુ વિષયોસ :	(‘જૈન’)	:	૭૯
દિગંબર સમાજની ‘સંજ્ઞા’પદની ચર્ચા :	શ્રીમધુકર :	:	૧૭૫

શ્રી વર્માજીનું નાટક હંસમયૂર એક ઐતિહાસિક ને સાંસ્કૃતિક આલોચના :	શ્રી જયલિખ્ખુ	:	૨૨૯
કેટલોક મિથ્યા કલ્પનાઓ :	પૂ. મુનિ શ્રીન્યાયવિજયજી	:	૨૪૩
બા. મહાવીર અને જૈન સાધુનું વિકૃત ચિત્રણ :	પ્રો. મહેન્દ્રકુમાર ન્યાયાચાર્ય	:	૨૫૮

સંપાદકીય

પ્રાસંગિક નોંધ :		:	૧
વિચ્છિન્ન :		:	૨૪૯

સાહિત્ય

અપભ્રંશના કવિઓનું સર્જકયજ્ઞ અને અભિનવ તત્ત્વ દર્શન :	શ્રીરાહુલ સાંકૃતપાલન :	:	૮
ખુલાખ અને કાંટા :	જ. અ. :	૯, ૩૭, ૬૯, ૯૨, ૧૨૭, ૧૪૯, ૨૧૬, ૨૫૩	
શ્રી કેશરિયાજી તીર્થવર્ણન :	પૂ. મુ. શ્રીન્યાયવિજયજી :	:	૧૪
હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્યનો પૂર્વભવ :	પૂ. મુ. શ્રીદર્શનવિજયજી :	:	૧૯
અવળા માર્ગનાં એંધાણ :	પૂ. મુ. શ્રીજીવુવિજયજી :	:	૩૬
શહિદાથી પોસીનાજી તીર્થનો સંઘ :	પૂ. મુ. શ્રીન્યાયવિજયજી :	:	૪૦, ૭૨
લંડે અક્ષરોમ્ને જૈન શાસ્ત્ર :	ડૉ. બનારસીદાસ જૈન :	:	૮૧
શાંતિ નામક સૂરિઓ :	પ્રો. હીરાલાલ ડાપડિયા :	:	૯૨, ૧૦૯
વિધ્યાચલ પર્વત અને ખીજાં સ્થળોનું અવલોકન :	પૂ. મુ. શ્રીશાંતિસાગરજી :	અંક : ૪ ટાઈટલ	: ૨

અંક ૧૨]

પંદરમા વર્ષનું વિષય દર્શન

[૨૭૧

દેવદ્રભના રક્ષણનો એક પ્રાચીન લેખ :

પૂ. સુ. ન્યાયવિજ્ઞયણ : અંક : ૫ ટાઈટલ : ૨-૩

જૈનોની અતીત યાત્રા :

શ્રી. પી. એસ કુમારસ્વામી રાજ : : ૧૨૬

જૈન આગમ સાહિત્ય અનુસાર પ્રાચીન

ભારતીય સંસ્કૃતિનું રેખાદર્શન : શ્રી. ઉમાકાંત પ્રે. શાહ. : ૧૩૩

ક્રીએટા તીર્થની યાત્રાએ :

પૂ. સુ. ચંદ્રપ્રભવિજ્ઞયણ : : ૧૩૬

મહેશ્વર નામક સરિઓ :

પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા : : ૧૩૮

સોમશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી :

પ્રો. ભોમીલાલ શાંડેસરા : : ૧૪૧

કુંડિનપુર :

પૂ. સુ. શ્રીજીવિજ્ઞયણ : ૧૪૬, ૧૫૮.

વિજયી અહિંસાની શોધ :

ડૉ. કલિદાસ નામ : : ૧૫૩

ગૂજરાતમાં જેતીનો જન્મ :

પં. શ્રી લાલચંદ્ર લ. ગાંધી : : ૧૬૭

જીવનકળાનું આર્ષદર્શન :

શ્રી કાકા કાલેલકર : : ૧૭૭

દિગંબર જૈનો અને સંબંધશબ્દ :

પૂ. સુ. શ્રી જીવિજ્ઞયણ : : ૧૭૮

દુઃખુણિય ચરિત્ર યાને દુઃખુણિયચરિય :

પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા : : ૧૯૦

ભોજકંટ :

પૂ. સુ. શ્રી જીવિજ્ઞયણ : : ૨૦૫

જયદેવકૃત જયદેવચંદ્રસ :

પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા : : ૨૧૯

વિશ્વકોષ વ શબ્દપ્રમેદકે રચયિતા મહેશ્વર જૈનાચાર્ય શે ? :

શ્રીઅગરચંદ્રજી નાહટા : અંક ૧૦ : ટાઈટલ : ૨-૩

કલકત્તાના જૈન મંદિરોમાં ચિત્રકળાની સામગ્રી :

પૂ. સુ. શ્રીક્રતિસાગરજી : : ૨૫૬

અનેકસંધાનકાવ્યો :

પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા : : ૨૬૪

તત્ત્વજ્ઞાન

પ્રશ્નોત્તર કિરણાવલી : પૂ. આ. શ્રી વિજયપદ્મસુરિજી : ૩૦, ૧૦૧, ૧૨૪, ૧૫૧, ૧૬૧

જૈનોનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ચારિત્ર :

અનુ. પં. શ્રી અંબાલાલ પ્રે. શાહ : : ૬૨

કર્મનો સિદ્ધાંત :

શ્રી રાધાકૃષ્ણન : : ૮૧

સિદ્ધાંતોની પ્રાચીનતાનું રહસ્ય :

ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ : : ૧૦૫

જૈનધર્મ આપણને શું શીખવે છે ?

અનુ. અભ્યાસી : : ૧૧૭

સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ :

પં. કૃષ્ણચંદ્રજી શાસ્ત્રી : : ૨૧૩

આત્મા એ જ મિત્ર ને શત્રુ :

: ૨૧૮

ઇતિહાસ—શિલ્પ—સ્થાપત્ય

ઇતિહાસના અભ્યાસને :

શ્રી મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી :

૧૨, ૩૪, ૫૮, ૧૦૬, ૧૩૦, ૧૫૪, ૧૮૬, ૨૧૪, ૨૫૦

[અનુસંધાન ટાઈટલ પેજ ખીજનું ચાલુ]

૧—અમારીપટલ, (૨) સાધર્મિકવાત્સલ્ય (૩) ક્ષમાપના (૪) અદ્ભુતતપ, અને (૫) ચૈત્યપરિપાટી. આ પાંચે કર્તવ્યો દ્વારા આ મંગલમય મહાપર્વ વિશ્વજ્ઞાતિનો સંદેશ પાઠવે છે.

અમારીપટલ—આપણામાં “વસુધૈવ કુટુંબકમ્, સઘ્વાઓ પાળાદ્વાયાઓ વૈરમણ”ની સાધક વૃત્તિ પ્રગટાવવાની જરૂર છે. જેના અંતરમાં અહિંસાના અમૃતનો પ્રવાહ વહે છે તે મહાનુભાવ જગતના સર્વ જીવોનું કલ્યાણ સાધી શકે છે. એના અંતરમાંથી દેવ જાય છે; ઈર્ષ્યા ને અસુયા જાય છે; સ્વાર્થવૃત્તિ ધોવાઈ જાય છે; અહં મમની શુદ્ધિ વિલીન થઈ જાય છે. આપણે તપાસવા જેવું છે કે આપણી અહિંસા કેટલી ને કેવી છે તે !

સાધર્મિકવાત્સલ્ય—આજના મંગલમય મહાપર્વના પવિત્ર દિવસે આપણા સ્વામી-ભાઈઓનાં સુખદુઃખ નિહાળજો. આજે મધ્યમ વર્ગ રીયાઈ રહ્યો છે, પીસાઈ ને પીસાઈ રહ્યો છે. આજે તો એક વસ્તુપાલ-તેજપાલ, ભીમાશેઠ, જગડુશાહ, જેમા દેદારાણી કે ભામા-શાહની જરૂર છે. આજે વાતો નહિ પણ કામ કરવાની જરૂર છે. જાહેરાતો, ફંડ અને ફાળા, કાયદા અને અંધારણોનાં અંધનોની ઉપેક્ષા કરી મૂક સમર્પણવૃત્તિની જરૂર છે.

ક્ષમાપના—કપાયતો જન્મ કરી શમભાવ-ક્ષમાપના પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. આજે આપણે ખૂબ અસહિષ્ણુ અનુદાર અને ઉતાવળા બન્યા છીએ. નાની વાતોમાંજે જગૃત રહેવા છતાં કપાય-કોષ-દેવ-ઈર્ષ્યા-અસુયા અને કલહવૃત્તિ આપણે ધટાડતા નથી. સારા ધર્મ-પ્રિય-બહુશ્રુત-અનુભવી અને સેવાપ્રેમીઓ સુદ્ધાં ક્ષણે ક્ષણે કપાયને વશીભૂત બની જતા જોવાય છે અને સાથે જ એ કપાયના કાળા કાષ-અંતરના મેલ-અંતરની ગંઠિ આપણે છોડતા નથી. જ્યારે અંધિભેદ થશે ત્યારે જ અપૂર્વકરણ કરી સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ થશે. આપણે અધારે અનંતાનુઅંધીની ગંઠિ તોડી આગળ વધવાની જરૂર છે.

દીવાળી આવે છે અને કુશલ તેમજ કુનેહબાજ બ્યાપારી ચોપડા સાફ કરે છે. જન્મે અને ઉદારનાં પાસાં તપાસી મેળ મેળવી લે છે. એવી જ રીતે સાચો આત્મદર્શી—મુમુક્ષુ જીવ આંતરનીરીક્ષણ કરે અને અંતરના મેલને ધોઈ નાખે-અંતરની અંધિને ભેદી નાંખે. કપાયથી ક્ષુભિતવૃત્તિને સાફ કરી નાંખે અને સાચો ક્ષમાશીલ બને. ક્ષમા વૈરનો નાશ કરે છે, ક્ષમા શત્રુને મિત્ર કરે છે, ક્ષમા શુદ્ધિને વધારે છે—વિશદ કરે છે, ક્ષમા દુર્ભાગ્યનો નાશ કરે છે, ક્ષમા કીર્તિને વધારે છે. દુનિયામાં ક્ષમા જેવો કોઈ હિતસ્વી નથી, ક્ષમા જેવો કોઈ મિત્ર નથી. ક્ષમાવાન પ્રિયવદ બને છે, સ્વયંપ્રભ બને છે અને સ્થિતપ્રજ્ઞ બને છે. ક્ષમા એ જીવનની સંજીવની છે, ક્ષમા એ આનંદનો અમૃતરૂપ છે.

ધર્મનું મૂલ દયા છે પણ સાચી દયા તો ક્ષમાવાન જ કરી શકે. ક્ષમા એ તો મૈત્રી પ્રબોદ-કારુણ્ય અને માધ્યસ્થવૃત્તિની જનની છે. આપણે સાચા ક્ષમાશીલ બનવાની જરૂર છે.

અદ્ભુતતપ—ક્ષમાપૂર્વકનું તપ કર્મના વિનાશ માટે તરવાર જેવું છે.

ચૈત્યપરિપાટી—આત્મા ને પરમાત્માનું દર્શનકરી વિશુદ્ધ થવાનું સાધન ચૈત્યો છે. મંગલમય પર્વનો આ સંદેશ છે. એને જીવનમાં ઉતારો ને અમર બનો.

Shri Jaina Satya Prakashha. Regd. No. B. 3801 श्री जैन सत्य प्रकाश

दरेके वसाववा योग्य

श्री जैन सत्य प्रकाशना विशेषांक

(१) श्री महावीर निर्वाण विशेषांक

जन्मान महावीररवागीना जवन संघंधी अनेक लेखोथी
समृद्ध अंक : मूल्य ७ आना (टपालपर्यंतो अंक आना वधु).

(२) कुमांक १०० : विक्रम-विशेषांक

सम्राट् विक्रमादित्य संघंधी ऐतिहासिक विन्नविन्न लेखोथी
समृद्ध २४० पानांतो हणदार सयित्त अंक : मूल्य ३०६ रुपिया.

श्री जैन सत्य प्रकाशना जे विशिष्ट अंक

[१] कुमांक ४३-जैनदर्शनमां मांसाहार होवाना आक्षेपाना
जवाण आपता लेखोथी समृद्ध अंक : मूल्य चार आना.

[२] कुमांक ४५-क. स. श्री हेमचंद्राचार्य म०ना जवन संघंधी
अनेक लेखोथी समृद्ध अंक : मूल्य त्रणु आना

कायी तथा पाकी झुंझो

‘श्री जैन सत्य प्रकाशना’नी त्रीण, पांचमा, आठमा, दशमा, अत्रिमारमा,
चारमा, तेरमा तथा चौदमा वर्षनी पाकी झुंझो तैवार छे.
मूल्य दरेकना अढी रुपिया

— खणो —

श्री जैनधर्म सत्यप्रकाशक समिति
जेशिंगबाघनी वाडी, धीकांटा, अमदावाद.

मुद्रक : गोविंदलाल जगशीबाघ शाह, श्री शारदा मुद्रणालय, पानकार नाका, अमदावाद.

प्रकाशक : भीमलाल गोकणदास शाह.

जैनधर्म सत्य प्रकाशक समिति कार्यालय, जेशिंगबाघनी वाडी, धीकांटा रोड-अमदावाद.